

Straipsniai

LIETUVOS VISUOMENĖS KLASINĖS SUDĖTIES KAITA 1923–2009 METAIS: TRYS PJŪVIAI NEOVĖBERIŠKIOS SOCIALINĖS ISTORIJOS POŽIŪRIU*

Zenonas Norkus

Profesorius habilituotas socialinių mokslų daktaras
Vilniaus universiteto Filosofijos fakulteto Sociologijos katedra
El. paštas: zenonas.norkus@fsf.vu.lt

Įvadas

Šiame straipsnyje ieškoma atsakymo į klausimą, kokia galėtų būti nauja Lietuvos naujausiųjų laikų socialinės istorijos koncepcija: kaip, kokiomis sąvokomis ir kokiais modeliais galėtų būti analizuojama šio laikotarpio Lietuvos socialinė struktūra ir jos transformacijos XX a.? Atsakant į šį klausimą, pateikiami konkretūs pasiūlymai, kaip konstruoti šiuolaikišką sintetinį ar visuminį Lietuvos visuomenės pokyčių praėjusiame šimtmečiuje vaizdą. Toks vaizdas juk ir yra galutinis ar „aukščiausias“ socialinės istorijos tikslas. Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, socialinė istorija buvo išversta iš istoriografijos karalienės sosto. Į tą sostą ją sovietiniais laikais buvo pasodinę ideologiniai istorikų prievaizdai, kurie iš jų griežtai reikalavo žmonijos praeities nuo pat akmens amžiaus pabaigos faktus interpretuoti per marksistinės-lenininės klasių kovos kaip varomosios

istorijos jėgos koncepcijos prizmę. Toje koncepcijoje ne tik buvo paaiškinta, kas tos klasės yra, bet ir bendrais bruožais pasakyta, kada kokios klasės dėl ko kovojo ir kuo ta kova (bent jau „Tarybų Lietuvoje“) baigėsi.

Kadangi (kaip ir visi žmonės) istorikai prievartos nemėgsta, tai atkūrus Lietuvos nepriklausomybę dauguma socialinių istorikų ėmėsi patrauklesnės politinės istorijos problematikos, kuria užsiimti traukė ir gundė staiga atsivėrusios KGB ir kitų nepaprastųjų archyvų durys. Tačiau šis teiginys labiau galioja tik XX ir iš dalies XIX a. antrosios pusės (anų laikų terminais – kapitalizmo ir socializmo laikotarpių) Lietuvos istorijos tyrinėtojams. Senesnių laikų tyrėjai pagundoms nepasidavė, nuo socialinės istorijos neatsimetė, o tik pakeitė jos tyrimų tematiką. Sovietiniais laikais buvo privaloma tirti išnaudojamas „apačias“ (taigi valstiečius ir darbininkus), o dabar istorikai užsiėmė kur kas patrauklesne „viršūnių“ istorija, kuri nušviečiama, pasitelkus naujas „elito“, „klientizmo“, „patronažo“ sąvokas. Pasipylė monografijos apie įvairių Lietuvos istorijos laikotarpių, vietovių ir miestų elitą, atskiras jam priklausiusių didikų gimines ir pavienes iškilias asmenybes,

* Tyrimas finansuotas Europos socialinio fondo lėšomis pagal visuotinės dotacijos priemonę (Nr. VP1-3.1-ŠMM-07-K-01-010). Medžiaga teorinei straipsnio daliai surinkta ir išnagrinėta komandiruotėje Harvardo universiteto Rusijos ir Eurazijos studijų Daviso centre (*Davis Center for Russian and Eurasian Studies at Harvard University*) JAV 2012 m. spalį.

kurios anksčiau buvo laikomos pirmiausia ar vien darbo žmonių kraujasiurbiais.

Tiesa, maža darbų, kuriuose būtų mėginama pateikti naują visuminį (apimantį ir „viršūnes“, ir „apačias“) „senosios Lietuvos“ socialinės struktūros atskirais laikotarpiais¹ ir jos transformacijų nuo Viduramžių iki XIX a. vaizdą. Tačiau tai nėra tokia jau didelė bėda iki pat XX a. Mat iki pat 1918 m. Lietuvos socialinė santvarka buvo luominė. Kiekvienas visuomenės narys priklausė tam tikram luomui – socialinei grupei, kurios narių vieni nuo kitų skyrėsi įstatymais įtvirtintos teisės (privilegijos) ir prievolės. Nors luominę priklausomybę buvo galima keisti (bajorystę išsistarnauti, o priklausomybę pirklių luomui – nusipirkti), ją labiausiai lėmė kilmė. Tai ir yra svarbiausias luominės santvarkos bruožas – joje socialinė padėtis yra priskirta (angl. *ascribed*), o ne individualiai pasiekta (angl. *achieved*). Kiekvienas visuomenės narys turėjo žinoti, kokio luomo jis yra, o kartu – kokia jo vieta visuminėje hierarchijoje.

Taigi, luominės visuomenės socialinę struktūrą tiriančiam istorikui jokių sudėtingų sociologinių socialinės struktūros teorijų lyg ir nereikia – pakanka įsigilinti į tam tikru metu galiojusius teisės aktus bei luominės visuomenės narių socialinės hierarchijos vaizdinius. Tai XIX–XX a. pradžios Lietuvos visuomenės tyrėjai sėkmingai ir daro, papildydami mūsų žinias anksčiau ignoruotų platesnių ar siauresnių luomų tyrimais. Pavyzdys gali būti kad ir dabartinė Lietuvos istorijos instituto XIX amžiaus istorijos skyriaus mokslo tyrimo programa „Lietuvos visuomenės tradicinis elitas: bajorų ir dvasininkų luomų pokyčiai

¹ Viena iš nedaugelio išimčių: *Nikžentaitis A.* Nuo Daumanto iki Gedimino. Ilikrikščioniškos Lietuvos visuomenės bruožai (Acta Historica Universitatis Klaipedensis, t. V). Klaipėda, 1996.

modernizacijos sąlygomis (XIX a. – XX a. pr.)“². Pasigilinę į šios programos kryptį aprašymus bei publikacijas matome, kad programos vykdytojai visai neblogai išsiverčia be „klasės“ termino ar sąvokos.

Tačiau kaip atvaizduoti socialinę struktūrą visuomenės, kurioje luomai panaikinti – visi (bent popieriuje) lygūs prieš įstatymą? Šiam tikslui ir naudojama klasės sąvoka, o pats visuomenės socialinės struktūros modernizacijos procesas dažniausiai apibūdinamas kaip luominės visuomenės transformacija į klasinę visuomenę³. Bet kaip konkrečiai tokios visuomenės socialinę struktūrą analizuoti? Kokios klasės egzistavo tarpukario Lietuvoje? Sovietmečiu? Kokia yra dabartinės (posovietinės) visuomenės klasinė struktūra? Istorikas, mėginantis atsakyti į šiuos klausimus, susiduria su keblumais, kurių gali išvengti luominės visuomenės tyrinėtojas.

Kalbant be užuolankų, retas šiuolaikinis istorikas pasiryžtų grįžti prie kadaise svarstytų ir iki gyvo kaulo įgriususių klausimų, nagrinėtų sovietmečiu: kiek tarpukario Lietuvoje buvo kapitalistų (buržuazijos)? Kaimo ir miesto proletariato? Kokiais tempais vyko „vidutinių valstiečių“ diferenciacija į kaimo buržuaziją („buožes“) ir proletariatą? Alergija marksistiniam žodynui visiškai suprantama, nors ir nebūtinai pateisinama.

² Žr. <<http://www.istorija.lt/html/xix3.html>> [žiūrėta 2013 01 30].

³ Žr., pavyzdžiui, *Fischer W. et al.* (Hrsg.). *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte, Band 4: Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte von der Mitte des 17. Jahrhunderts bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts.* Stuttgart, 1993; *Миронов Б. Н.* Социальная история России периода империи (XVIII–начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. Т. 1. Санкт-Петербург, 2003, с. 140–147; *Bairišauskaitė T., Medišauskienė Z., Miknys R.* Devynioliktas amžius: visuomenė ir valdžia (Lietuvos istorija, 8, d. 1). Vilnius, 2011.

Ji kyla iš marksizmo sutapatinimo su leninizmu (ar marksizmu-leninizmu), kuris tėra viena iš marksizmo srovių. Tačiau šalia šios dėl virsmo į totalitarinės visuomenės ideologiją sterilia tapusios marksizmo versijos egzistavo ir tebeegzistuoja kritinio marksizmo bei neomarksizmo srovės. Jų atstovų darbuose aptinkame ne tik išvalgią labiausiai išsivysčiusiose šalyse vykstančių socialinės struktūros pokyčių analizę⁴. Ten galima rasti ir alternatyvų oficialiajam komunistų valdytų visuomenių socialinės-klasinės struktūros vaizdą⁵. Galima būtų tik pasidžiaugti, jeigu koks nors drąsus jaunas tyrėjas pateiktų empiriškai pagrįstą šiuolaikinės Lietuvos visuomenės klasinės sudėties neomarksistinę analizę.

Šiame straipsnyje einama visai kitu, nauju keliu. Mat neomarksistinės klasių teorijos turi stiprių konkurentų. Tai nemarksistinės socialinio struktūrinimosi koncepcijos, kurios ligi šiol mažai taikytos netgi šiuolaikinės Lietuvos visuomenės socialinei struktūrai analizuoti⁶, o ką jau kalbėti apie jos socialinės istorijos tyrimus. Iš tikrųjų, sugrįžimas prie Lietuvos visuomenės XX a. socialinės struktūros ir jos pokyčių tyrimų visai nereikalauja sugrįžti prie marksizmo. Kas yra išklauses bent jau bakalauro studijų

⁴ Žr. visų pirma: *Wright E. O. Classes*. London, 1985; *to paties*. „General Framework for the Analysis of Class Structure“ // *Wright Erik O. et al. Debate on Classes*. London, 1989, p. 3–43; *to paties*. *Class Counts: Comparative Studies in Class Analysis*. Cambridge, 1997.

⁵ Žr., pavyzdžiui, *Dilas M. The New Class: An Analysis of the Communist System*. London, 1958; *Konrad G., Szelenyi I. The Intellectuals on the Road to Class Power*. New York, 1979 ir kt.

⁶ Pavienės išimties yra: *Brazienė R. Socialinių sluoksnių formavimasis nepriklausomoje Lietuvoje. Socialinių mokslų daktaro disertacija (sociologija 05 S)*. Kaunas, 2002; *Matulionis A. ir kt. Lietuvos socialinė struktūra*. Vilnius, 2005; *Taljūnaitė M. (sud.). Socialinis struktūrinimasis ir jo pažinimas*. Vilnius, 1999.

programos lygio sociologijos įvadą žino (arba bent jau turėtų žinoti), kad yra dvi pagrindinės modernių visuomenių klasinės struktūros analizės tradicijos, iš kurių viena siejama su Karlo Marxo, o kita – su Maxo Weberio vardu. M. Weberio socialinės struktūros koncepcija nuodugniausiai taikyta Vokietijos socialinės istorijos kryptyje, dažnai vadinamoje „Bielefeldo mokykla“ (žymiausi atstovai – Jürgenas Kocka ir Hansas Ulrichas Wehleris)⁷. Jos „aukso amžius“ buvo 1970–1980 m., kai dar egzistavo dvi vokiečių valstybės. Vienos jų (Rytų Vokietijos) istorikai XIX–XX a. Vokietijos visuomenės transformacijas vaizdavo remdamiesi K. Marxu (ir V. Leninu), o kitos (Bielefeldo mokykla Vakarų Vokietijoje) – M. Weberiu.

Šio straipsnio tikslas ir yra pritaikyti šios alternatyvios marksizmui ir neomarksizmui vėberiškosios tradicijos sąvokas Lietuvos socialinės struktūros transformacijoms XX a. analizuoti. Iš karto reikia pabrėžti, kad tai, ką siūlome skaitytojui, nėra „bylefeldiškos“ Lietuvos socialinės istorijos prolegomenai. Būtent tai signalizuoja žodžio „vėberiški“ priešdėlis „neo-“ straipsnio pavadinime. Nemėginsiu mėgdžioti J. Kockos ir H. U. Wehlerio ne tik dėl to, kad per praėjusius nuo ano „aukso amžiaus“ metus Bielefeldo mokykla yra jau kiek išėjusi iš mados. Svarbiausia priežastis yra ta, kad nagrinėjant Lietuvos visuomenės socialinės struktūros transformacijas autoriui (sociologui) rūpi laikotarpis, kuris prasideda tarpukariu ir baigiasi nūdienu, taip sujungiant ir istorinį (praeities), ir dabarties (sociologinį) tyrimą. O Bielefeldo mokyklos istorikams labiausiai rūpėjo tas Vakarų Vokietijos ir Vakarų Europos istorijos tarpsnis, kurio

⁷ Žr. *Norkus Z. Istorika. Istorinis įvadas*. Vilnius, 1996, p. 167–169.

amžininkas buvo M. Weberis (XIX a. antroji pusė–XX a. pradžia). Tam gerai tiko ir originalios, nemodernizuotos vokiečių klasikų sociologinės sąvokos.

Tačiau užsimojus M. Weberio klasių koncepciją taikyti ne vien praeičiai, bet ir dabarčiai, neišvengiamai kyla reikalas ją modernizuoti, kaip tai daro ir neomarksistai, adaptuodami originalias K. Marxo sąvokas šiuolaikinių išsivysčiusių šalių socialinei struktūrai analizuoti. Reikia ne šiaip sau vėberizmo, bet neovėberizmo. Bet panašiai kaip yra ne viena neomarksizmo versija, taip yra ir su M. Weberiu – yra daugiau nei viena socialinės struktūros analizės koncepcija, kuri priskiriama vėberiskajai tradicijai. Šiame straipsnyje panaudosiu įtakingiausią ir autoritetingiausią sociologijoje neovėberiską koncepciją, kuri specialiojoje sociologinėje literatūroje sutrumpintai vadinama „EGP teorijos“ vardu. EGP yra 1979 m. paskelbto straipsnio, kuriame išdėstyti šios koncepcijos apmatai, trijų autorių pavardžių akronimas⁸. Vėliau vienas jų (Lucienne Portocarero) kažkur pradingo, o nuodugniausią jos išdėstymą bei pritaikymą aptinkame veikalė, kurį paskelbė du likę autoriai – švedas Robertas Eriksonas ir britas Johnas H. Goldthorpe’as⁹. Pastarasis ir yra pagrindinis ar tikrasis šios koncepcijos autorius. Tačiau laikydamiesi nusistovėjusios tradicijos ją vadinsime „EGP klasių teorija“ arba Eriksono ir Goldthorpe’o klasių teorija.

Pagrindinės socialinės struktūros analizės teorinės tradicijos ir EGP klasių teorija yra gana plačiai aptartos kitame autoriaus

⁸ Žr. Erikson R., Goldthorpe J., Portocarero L. Intergenerational Class Mobility in Three Western European Societies: England, France and Sweden // *The British Journal of Sociology*. 1979, Vol. 30 (4), p. 415–441

⁹ Erikson R., Goldthorpe J. H. *The Constant Flux. A Study of Class Mobility in Industrial Societies*. Oxford, 1992.

drauge su Kauno technologijos universiteto Politikos ir viešojo administravimo institute dirbančiu sociologu Vaidu Morkevičiumi parašytame straipsnyje „Šiuolaikinės Lietuvos klasinė struktūra: neovėberiška analizė“, kuris paskelbtas 2-ame žurnalo „Sociologija. Mintis ir veiksmas“ 2012 m. numeryje¹⁰. Ten pateiktas šiuolaikinės Lietuvos klasinės struktūros vaizdas¹¹ šiame straipsnyje istoriškai pagilinamas – papildomas dviem pjūviais, vaizduojančiais tą struktūrą tarpukario nepriklausomybės pradžioje (1923 m.) ir komunistinio laikotarpio pabaigoje (1989 m.). Minėtų datų pasirinkimą lemia ta aplinkybė, kad nurodytais metais Lietuvoje vyko visuotiniai gyventojų surašymai, palikę bent iš dalies tinkamų užsibrėžtiems tikslams duomenų¹².

Iš karto reikia pripažinti, kad trys pjūviai nepateikia visaverčio Lietuvos klasinės struktūros transformacijų vaizdo – jame turėtų būti parodyti ir perėjimai nuo vienos klasinės struktūros būklės prie kitos, o pačių pjūvių galėtų būti ir daugiau. Įdomu būtų palyginti Lietuvos klasinę struktūrą pirmosios nepriklausomybės pradžioje ir pabaigoje. Kai kas gali pasigesti ir jos vaizdo Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse. Tačiau viso to tiesiog neįmanoma sutalpinti

¹⁰ Žr. Morkevičius V., Norkus Z. Šiuolaikinės Lietuvos klasinė struktūra: neovėberiška analizė // *Sociologija. Mintis ir veiksmas*. 2012, Nr. 2 (31), p. 24–101.

¹¹ Duomenų šaltinis tam vaizdai yra 2009 m. spalį–2010 m. sausį. Lietuvoje pirmą kartą atlikta reprezentatyvi Europos socialinio tyrimo (EST; *European Social Survey*; ESS) apklausa. Skirtingai nuo šioje publikacijoje pateikiamo 14 EGP klasių modelio, labiausiai diferencijuojančiame šiuolaikinės Lietuvos klasinės struktūros modelyje apsiribojama 11 EGP klasių.

¹² Žr. Lietuvos gyventojai. 1923 m. rugsėjo 17 d. surašymo duomenys. Kaunas, 1923; 1989 metų visuotinio gyventojų surašymo duomenys, t. 1–2. Vilnius, 1991. Europos socialinio tyrimo duomenis žr. <<http://www.lidata.eu/index.php?file=files/tyrimai/ESS.html>> [žiūrėta 2012 01 30].

viename straipsnyje. Jame galiu tik pristatyti klasinės struktūros neovėberiškosios analizės įrankius ir parodyti, kaip jais dirbti, palikdamas tas properšas užpildyti būsimiems tyrimams. O kol kas minėtus trūkumus kompensuoja Liudo Truskos, Gedimino Vaskelos, Rimanto Vėbros ir kitų autorių darbai¹³. Tai, kad jie paremti marksistine metodologija, kuri vienintelė buvo „legali“ sovietinėje Lietuvoje, niekaip nesumažina jų išliekamosios vertės.

Apsiriboti nurodytais trimis pjūviais tenka ir todėl, kad pirmą straipsnio skirsnį reikia skirti paties tyrimo įrankiui – EGP klasių koncepcijai – pristatyti. Kitaip reikėtų skaitytojui išūliai siūlyti perskaityti sociologiniame žurnale paskelbtą straipsnį¹⁴. Bet yra svarbesnė priežastis: savo originaliu pavidalu, kaip ji ir išdėstyta minėtame straipsnyje, EGP klasių koncepcija ne visai gerai tinka šio straipsnio tikslams. Tam ją reikia patobulinti – ištaisyti kai kuriuos jos trūkumus. Šiems darbams skirtas pirmas straipsnio skirsnis.

Kiti du skirsniai pateikia EGP klasių teorijos pritaikymo empiriniams duomenims radinius. Kiekvienas iš trijų užsibrėžtų

¹³ Žr. Truska L. Visuomenės klasinės sudėties pakitimas Lietuvoje socializmo statybos metais (I. Paskutiniai buržuazinės santvarkos metai) // LTSR MA darbai, serija A, 1 (18), p. 109–133; *to paties*. Visuomenės klasinės sudėties pakitimas Lietuvoje socializmo statybos metais (2: 1940–1941) // LTSR MA darbai, serija A, 2 (19), p. 193–211; *to paties*. Visuomenės klasinės sudėties pakitimas Lietuvoje socializmo statybos metais (3. Tarybinė 1944–1948 m. žemės reforma ir jos socialinės išdavos) // LTSR MA darbai, serija A, 1967, t. 2 (24), p. 91–106; *to paties*. Visuomenės klasinės sudėties pakitimas Lietuvoje socializmo statybos metais (4. Kaimo socialinė struktūra kolektyvizacijos išvakarėse) // LTSR MA darbai, serija A, 1967, t. 3 (25), p. 61–78; Vaskela G. Lietuvos kaimo gyventojai, 1920–1940: socialinis ir ekonominis aspektas. Vilnius, 1992; Vėbra R. Lietuvių visuomenė XIX a. antroje pusėje. Socialinės struktūros bruožai. Vilnius, 1990.

¹⁴ Žr. Morkevičius V., Norkus Z. Šiuolaikinės Lietuvos klasinė struktūra: neovėberiška analizė.

pjūvių turėtų būti pateikiamas „mažėjančios abstrakcijos“ principu, pradedant pačiu abstrakčiausiu (3 klasių) klasinės struktūros modeliu ir baigiant pačiu konkrečiausiu (14 klasių) modeliu¹⁵. Išsamus tų pjūvių vaizdas turėtų apimti taip pat ir tarpinius 11, 7 ir 5 klasių modelius. Vėlgi dėl apimties apribojimų bus pateikti tik abstrakčiausias ir konkrečiausias modeliai. Tarpinius modelius skaitytojas gali susikonstruoti pats, pasinaudodamas konkrečiausiu 14 modeliu bei 1-a lentele ir jos paaiškinimais. Tai savotiškas „namų darbas“, kuris yra labai naudingas siekiančiam išmokti operuoti EGP klasių teorija¹⁶.

Atlikę visus šiuos darbus, turėtume net 15 skirtingų Lietuvos klasinės struktūros nuotraukų ar žemėlapių: po 5 1923, 1989 ir 2009 m. Pačiame straipsnyje skaitytojas ras tik 6. Iš jų trys pateikiami 2-ame skirsnyje, kuriame pristatomi Lietuvos klasinės struktūros tais metais minimalistiniai vaizdai, gauti panaudojant 3 klasių modelius. Šiuose vaizduose išskiriamos tik giminingų klasių grupės, kurias galima pavadinti superklasėmis. Kituose keturiuose skirsniuose žingsnis po žingsnio konstruojami maksimaliai ją išryškinantys 3 vaizdai, pagrįsti 14 klasių modeliu. Kiekvienas tų skirsnų labai glaustai vaizduoja grupės giminingų klasių (žemdirbių, darbininkų, savininkų, tarnautojų) istorinį likimą per paskutinį šimtmetį, pateikdamas jų socialinės istorijos apmatų. Visų šių vaizdų informacija koncentruotu pavidalu pateikiama atitinkamai 2-oje (su

¹⁵ Žodis „modelis“ neturėtų bauginti. Tai tik eilutė lentelėje, kuri nurodo EGP klasių absoliučius ir santykinus dydžius tam tikrais metais.

¹⁶ Galima pasitikrinti, paskaičius jau minėtą drauge su V. Morkevičiumi parašytą straipsnį, kuriame pateikiami Lietuvos klasinės struktūros 2009 m. 3, 5, 7, 11 EGP klasių modeliai (14 klasių modelis pateikiamas tik šiame straipsnyje).

minimalistinėmis „nuotraukomis“) ir 4-oje lentelėse (stambiausio mastelio vaizdas).

Daugelis šiame straipsnyje pateikiamų teiginių apie atskirų klasių santykinius dydžius yra hipotetiniai ar net spekuliatyvūs. 2009 m. pjūvio atveju taip yra dėl to, kad EST klausimynas buvo sukonstruotas, vadovaujantis 11 klasių EGP schema. Taigi, teiginiai apie papildomai išskirtas 3 klases yra hipotetiniai. Dėl 1923 m. ir 1989 m. pjūvių keblumų kyla todėl, kad tais metais vykusių surašymų organizatoriai naudojo visai kitokias (palyginti su EGP klasių teorija) socialines ekonomines klasifikacines schemas. 1989 m. surašyme naudota klasifikacija buvo pagrįsta sovietine marksistine-leninine doktrina, kuri teigė, kad „socialistinės“ visuomenės socialinės struktūros pagrindas yra darbininkų ir kolūkiečių klasės bei tarnautojų tarpfluoksnis. 1923 m. gyventojų surašymo organizatoriai naudojo tuometinėje Europos žemyninėje užimtumo statistikoje priimtas klasifikacines schemas, papildę jas daugiau ar mažiau originaliomis lietuviškomis aranžuotėmis¹⁷. Dėl to daugelio išsamioje 14 klasių EGP schemoje išskiriamų klasių tikslaus dydžio pagal tų surašymų duomenis nustatyti neįmanoma.

Šie keblumai istorikams nėra naujiena, nes jiems beveik visada tenka naudotis šaltiniais, kuriuos palikę (dažniausiai nebegyvi) praeities veikėjai mažiausiai galvojo apie jų tinkamumą ateities istorikų pažintiniams poreikiams tenkinti. Su tais keblumais susidūrė ir sovietinių laikų socialiniai istorikai, kai 1897 m. ir 1923 m. gyventojų surašymų duomenų pagrindu mėgino pateikti mark-

sistine metodologija pagrįstą carų valdomos ar „buržuazinės“ Lietuvos klasinės struktūros vaizdą. Kai kuriuos marksistinėje socialinėje istorijoje sureikšminamus klasių skirtumus neovėberiškoji EGP klasių teorija ignoroja arba laiko antraeiliais. Bet apskritai ji siekia pateikti labiau diferencijuotą konkrečių visuomenių, kuriomis ji taikoma, socialinės struktūros ir jos pokyčių vaizdą. Todėl ją taikantis istoriniams šaltiniams interpretuoti tyrėjas susiduria su dar didesniais sunkumais.

Todėl daugeliu atveju tai, kas pateikiama šiame straipsnyje, yra panašiau į darbą, kurį atlieka naujos žemės atradėjas, o ne į tai, ką daro tikslų jos žemėlapi pagal stambų mastelį sudarantis geografai ar topografai. Pirmajam pakanka pažymėti labiausiai išsiskiriančius atrastos teritorijos objektus – didžiąsias upes, kalnagūbrius ir pan. To pakanka smulkaus mastelio žemėlapiui sudaryti. Tokio mastelio žemėlapio atitikmuo klasinės struktūros tyrimuose yra jos abstrakčiausi – 3 ar 5 klasių – modeliai, kuriems sudaryti pakanka ir minėtų surašymų duomenų. O konkrečiajame 14 klasių modelyje, kurį galima lyginti su stambiausio mastelio žemėlapiu, skaitytos vietos skaičių daug kur ras klaustukus, kurių atitikmuo yra baltos dėmės žemėlapiuose. Jų pašalinimas yra tolesnių tyrimų, naudojant ne vien surašymų duomenis, bet ir kitus socialinės statistikos istorinius šaltinius, uždavinys.

Gali būti ir taip, kad kai kurioms baltoms dėmėms pašalinti, t. y. kai kurių konkrečių EGP klasių tiksliai dydžiui nustatyti, esami šaltiniai nėra pakankami. Tačiau ir atskyrimas to, ką žinome, ir nuo to, ko nežinome, bet galime sužinoti, ir nuo to, ko ne tik nežinome, bet ir vargu ar galėsime sužinoti, yra pakankamai reikšmingas rezultatas. Kai

¹⁷ Antai tik Lietuvoje dirbantys šeimos nariai buvo išskirti į atskirą užimtumo kategoriją, lygiagrečiai darbininkams, tarnautojams, šeimininkams ir administratoriams. Žr. Rimka A. Socioekonominė statistika. Teorija ir metodai. Kaunas, 1933, p. 89.

baltos dėmės ant žemėlapiu aiškiai pažymėtos (tiksliai žinome, ko nežinome), didėja tikimybė, kad kas nors tą *terra incognita* pagaliau ims ir ištirs. Net ir vien kokybiniais teiginiais apsiribojantis EGP klasių schemos pritaikymas, kuriame tik teigiamas ar neigiamas tam tikrų klasių atsiradimas ar išnykimas tam tikrais konkrečiais laikotarpiais, atsako į svarbius klausimus.

Priešingu atveju Viduramžių ar Antikos laikų luominės ar klasinės struktūros tyrimas turėtų būti laikomas Beverčiu projektu, nes istorinių šaltinių, kurie leistų tiksliai atsakyti į klausimą, kokios buvo kiekybinės atskirų luomų ar klasių proporcijos konkrečių visuomenių populiacijose, dažniausiai nebūna. Tokiais atvejais pakankamai dideliu pasiekimu jau laikoma, jeigu pavyksta įrodyti (arba paneigti), kad tam tikru metu Lietuvoje jau (arba vis dar) egzistavo pirkliai, bajorai, leičiai ar kitokios socialinės grupės. Skaičių (pvz., kiek leičių turėjo Mindaugas ir kiek – Gediminas) niekas nė nesitiki. Konstruodami stambiausio mastelio (14 klasių) modelius net ir šiuolaikinei (pokomunistinei) Lietuvai kai kur turime apsiriboti tokio tipo teiginiais.

1. Neovėberiškoji Eriksono, Goldthorpe'o ir Portocarero (EGP) profesinių darbo rinkos klasių koncepcija (su lietuviškomis korektūromis)

Pirmoji M. Weberio socialinės struktūros analizės prielaida yra ta, kad apie klases galima kalbėti tik ten, kur yra bent šiek tiek išsivystę rinkos santykiai – socialiniai veikėjai santykiauja kaip pirkėjai ir pardavėjai, nuomininkai ir nuomotojai, darbdaviai ir samdomi darbuotojai. „Nėra rinkų, nėra ir klasių (*Wo keine Märkte, dort keine Klas-*

sen)“ – lakoniškai ir taikliai reziumuoja vienas žymiausių šiuolaikinių vokiečių istorikų Jūrgenas Kocka, savo darbuose nuosekliai taikantis M. Weberio socialinio struktūrinimosi koncepciją¹⁸. Ten, kur rinkos santykių (beveik) nėra arba kur jų vaidmuo yra antraeilis (nekapitalistinėse visuomenėse), klasių nėra arba klasinis susiskirstymas mažai ką reiškia, palyginti su susiskirstymu pagal prestižą ar politinę galią.

Padėtis ar vaidmuo rinkose, prestižas (garbė) ir politinė galia ar valdžia yra trys autonomiškos ir viena į kitą analitiškai neredukuojamos socialinės struktūros dimensijos. Tai yra antroji M. Weberio socialinės struktūros analizės prielaida. Padėties rinkose skirtumai lemia visuomenės narių susiskirstymą į klases, prestižo (garbės) skirtumai – į statuso grupes, kurių atskiras atvejis yra luomai, o politinės galios skirtumai – į partijas plačiąja prasme, apimančia visas siekiančias politinės valdžios ar ją turinčias gruputes¹⁹. Iš šių dimensijų bene universaliausia yra prestižo skirtumų dimensija, nes netgi K. Marxo pirmą kartą bendruomeninėmis vadintose visuomenėse, kur nebuvo rinkos santykių ir (galbūt) veikė tiesioginė demokratija, giminės ir jų nariai skyrėsi pagal prestižą.

Analitinis ar teorinis trijų socialinio struktūrinimosi dimensijų atskirumas nereiškia, kad jos yra vienodai svarbios konkrečioje visuomenėje. M. Weberio požiūriu, kuri iš šių socialinės struktūros dimensijų

¹⁸ Kocka J. *Weder Stand noch Klasse. Unterschichten um 1800*. Bonn, 1990, S. 34.

¹⁹ Taigi, šia plačiausia prasme partijos – tai ne tik socialdemokratų ir konservatorių šiuolaikinėje Lietuvoje, bet ir Sapiegų šalininkų ir jų priešininkų „partijos“ XVII a. pabaigos–XVIII a. pradžios LDK, taip pat Vytauto ir Jogailos šalininkų „partijos“ per kovas dėl valdžios LDK XIV a. pabaigoje.

yra pirminė ar dominuojanti konkrečioje visuomenėje, yra empirinis klausimas. Galima pasakyti tik tiek, kad ikikapitalistinėse visuomenėse prestižo ir politinės dimensijos buvo svarbesnės už klasinius (ekonominius) skirtumus. Paveldėjimu įgyjama luominė „garbė“ buvo svarbiau už „naudą“ ar pinigus: tik prisiminkime, kaip bajorų luomo atstovai rizikuodavo gyvybe, kaudamiesi dvikovose dėl visokių (šių laikų akimis žiūrint) menkniekių. Ekonominės dimensijos (klasinių skirtumų) reikšmė priklauso nuo rinkos santykių išsivystymo į gylį ir plotį.

Ekonominės dimensijos dominavimas reiškia, kad nuo padėties rinkose (o ne nuo įgyto ar paveldėto prestižo ar sugebėjimo prisiliesti prie tos politinės grupuotės, kuriai geriausiai sekasi kovoti dėl valdžios) labiausiai priklauso pavienio individo „gyvenimo šansai“ – ar jis gyvens sotus, laimingas ir šiltai apsirengęs, ar šals ir vargs kaip ta lauke už durų palikusi katė. Šią išvalgą išreiškia ir M. Weberio pateikiamas formalus klasės (tiksliau, klasinės padėties) apibrėžimas: „Mes kalbėsime apie ‘klasę’, kai 1) daugeliui žmonių egzistuoja bendras jų gyvenimo šansų priežastinis komponentas, kurį 2) sąlygoja vien ekonominiai gėrybių nuosavybės ir įgijimo interesai 3) (gėrybių ar darbo) rinkos sąlygomis (‘klasinė padėtis’).“²⁰ Kiek vėliau (1918–1919 m.) glaustu enciklopediniu stiliumi parašytame tekste vokiečių sociologas dar išskiria du „klasinių padėčių“ tipus – turtines ar nuosavybės padėtis (vok. *Besitzlagen*) ir padėtis darbo jėgos rinkoje (*Erwerbslagen*)²¹.

²⁰ Weber M. *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen, 1922, S. 632.

²¹ Ibidem, p. 177–180. Abu klasikiniai M. Weberio tekstai, kuriuose išskiriamos trys socialinės susistruktūrinimo dimensijos bei pateikiami klasės apibrėžimai, paskelbti ką tik cituotame vokiečių sociologo veikalė

Kaip skirtingų nuosavybės klasių atstovai santykiauja kokių nors paklausių išteklių (žemės, kapitalo, laivų, namų, vergų ir t. t.) savininkai (M. Weberis juos vadina pozityviai privilegijuotomis turto klasėmis) ir tie, kas tokių išteklių neturi (negatyviai privilegijuotos turto klasės). Tie, kas neturi, yra priversti juos iš savininkų pirkti, skolintis ar nuomotis, mokėdami už tai rentą ar palūkanas. Kaip skirtingų darbo rinkos klasių atstovai santykiauja darbdaviai (samdytojai) ir samdomi darbuotojai. M. Weberis nurodo, kad nuosavybės klases galima aptikti ir ikikapitalistinėse visuomenėse (tokiose, kur rinkos santykiai egzistuoja, bet vaidina antraeilį vaidmenį). Tačiau darbo rinkos klasės visiškai išsivysto tik kapitalizmui įsigalėjus. Vergvaldžiai yra ne darbo rinkos, bet nuosavybės klasė, o vergai apskritai nėra klasė (nei turto, nei rinkos). Jie yra tik statuso grupė (luomas), nes, neturėdami civilinių teisių (nebūdami teisiškai veiksnūs), negali nei patys ką nors pirkti, skolintis ar nuomotis, nei samdytis.

Šio straipsnio tikslas nėra nei M. Weberio socialinio struktūrinimosi teorijos visų aspektų, nei išsami klasinių skirtumų analizė. Apsiribosime tik tomis klasinėmis padėtimis, kurias apibrėžia padėtis darbo rinkoje. Paties vokiečių sociologo pateikta padėčių darbo rinkoje analizė yra neužbaigta. Išskirdamas darbo rinkos klases, M. Weberis tenubrėžia perskyrą tarp darbdavių ir jų samdomų darbuotojų. Tačiau jis nenubrėžia jokių išankstinių ribų skaičiui klasių, kurių galima būtų išskirti, taikant jo koncepciją

„Ūkis ir visuomenė“ (p. 177–180 ir 631–641), sudarytame iš M. Weberio rankraščių (pats M. Weberis nespėjo veikalo užbaigti). Plačiau apie M. Weberio sociologinę koncepciją, jos raidą bei „Ūkio ir visuomenės“ genezę žr. *Norkus Z.* Max Weber ir racionalus pasirinkimas. Vilnius, 2003.

konkrečiai visuomenei tirti. Tačiau tokiu atveju klasėmis gali būti laikomos ir profesijos. Juk kiekvienos profesijos atstovai turi tam tikrą atskirą padėtį darbo rinkoje, o ta padėtis daro įtaką jų „gyvenimo šansams“. Jeigu norime išvengti šios darbo rinkos klasių koncepcijos implikacijos, kuri pačią klasės sampratą daro perteklinę²², reikia būdo taip suskirstyti samdomų darbuotojų profesinę įvairovę, kad gautume kuo mažesnę skaičių klasifikacinių vienetų, kurių kiekvienas apimtų kuo daugiau profesijų, tarp kurių būtų kuo daugiau tarpusavio panašumų ir kuo daugiau skirtumų nuo profesijų, priklausančių kitiems klasifikaciniams vienetams.

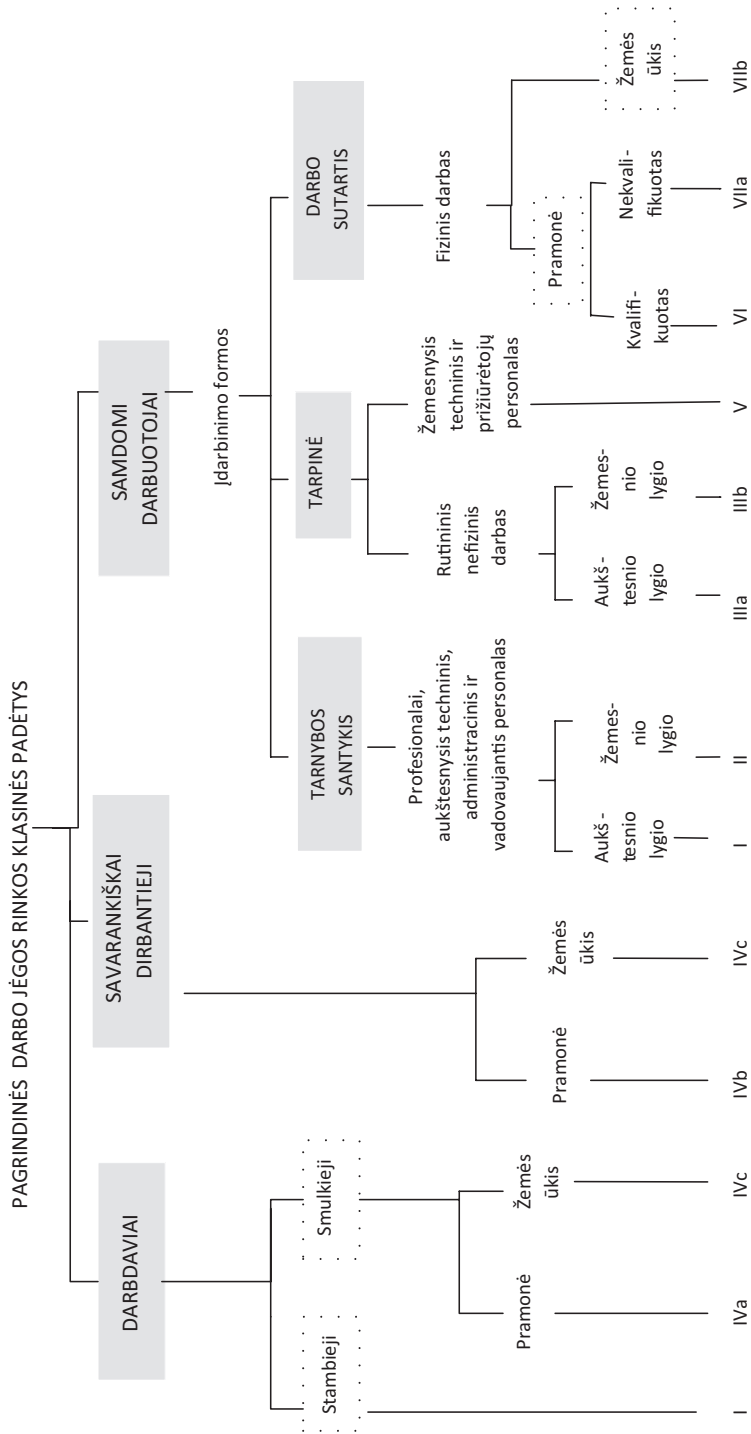
Būtent tokį M. Weberio pateiktos darbo rinkos klasių analizės konkretinimą ir pasiūlė britų sociologas Johnas Goldthorpe'as drauge su savo bendradarbiais. Jis išplėtotas, nagrinėjant specialią sociologinę problemą: ar yra vienodi, ar kiekvienoje konkrečioje šalyje skiriasi, ar yra pastovūs, ar kinta bėgant laikui vadinamojo santykinio socialinio (visų pirma, tarpgeneracinio) mobilumo rodikliai industrinėse Europos šalyse?

Būtent šiai problemai skirtas jau minėtas R. Eriksono ir J. Goldthorpe'o veikalas „Nuolatinis kitimas: socialinio mobilumo industrinėse visuomenėse tyrimas“. Santykinis tarpgeneracinis mobilumas matuojamas tam tikrai socialinei kategorijai priklausančių asmenų palikuonių šansais pereiti į kitą socialinę kategoriją. Kastų

²² Reikia pažymėti, kad kai kurie labai įtakingi šiuolaikiniai klasinės struktūros analitikai būtent tai ir siūlo, teigdami, kad bent jau išsivysčiusiose poindustrinėse visuomenėse profesinės grupės ir yra klasės. Žr. Grusky D. B., Sørensen J. B. Can Class Analysis be Salvaged? // *American Journal of Sociology*. 1998, Vol. 103 (5), p. 1187–1234; Sørensen A. B. Toward a Sounder Basis for Class Analysis // *American Journal of Sociology*. 2000, Vol. 105 (6), p. 1523–1558.

visuomenėje, kuri yra kraštutinis ar ribinis luominės visuomenės atvejis, tie šansai yra lygūs nuliui, o luominėje visuomenėje – jam artimi. Luominės socialinės struktūros irimas reiškia socialinio mobilumo didėjimą. Tačiau, rodos, akivaizdu, kad šiuolaikinėje Lietuvoje parduotuvės kasininkės dukters šansai tapti firmos savininke ar direktore yra kur kas mažesni (nors tai nėra neįmanoma), palyginti su firmos direktorės dukters šansais bent jau paveldėti mamos socialinę padėtį. Kiek tiksliai tie šansai skiriasi? O ar direktorės duktė galėtų tapti kasininke? Ar jos galimybės yra didesnės, ar mažesnės, palyginti su kasininkės dukters galimybėmis iškilti į firmos savininke? Tokie ir panašūs klausimai ir yra santykinio socialinio mobilumo tyrimų objektas.

Santykinis mobilumas skiriamas nuo absoliutaus, kurio priežastis yra struktūriniai visuomenės pokyčiai – tam tikros rūšies socialinių pozicijų skaičiaus didėjimas ir mažėjimas. Antai šiuolaikinėje Lietuvoje ūkininko sūnaus šansai tapti taksi vairuotoju yra kur kas didesni, negu taksi vairuotojo sūnaus tapti ūkininku. Bet taip yra ne tiek dėl to, kad ūkininko sūnui įgyti taksi vairuotojo profesiją yra lengviau (reikia dėti mažiau pastangų), negu taksisto sūnui tapti ūkininku, o kiek dėl to, kad ūkininkų mažėja, o taksistų daugėja dėl struktūrinių ūkio pokyčių (žemės ūkio sektorius susitraukia, o paslaugų – plečiasi). Absolutus mobilumas nėra susijęs su individualiomis pastangomis, o santykinio mobilumo skirtumai parodo, kiek aukšti barjerai skiria skirtingas socialines pozicijas arba (naudojantis kita metafora), kiek pralaidžios yra sienos, skiriančios skirtingus socialinės struktūros narvelius. Kasininkės dukteriai reikia įdėti kur kas daugiau pastangų, kad

I pav. EGP klasių koncepcijos loginė struktūra

Šaltinis: Erikson R., Goldthorpe J. The Constant Flux, p. 36.

ji taptų firmos direktore, negu savininkės dukteriai paveldėti mamos profesiją. Tas, žinoma, nereiškia, kad jai visai nereikia dėti pastangų – labai atsipalaidavus, gali likti kasininkės darbas.

Realiuose tarpgeneracinio mobilumo tyrimuose nei yra įmanoma, nei būtų įdomu jį nagrinėti tokiu detalizuotu ar susmulkintu pavidalu, kaip čia pateiktame pavyzdyje. Nėra įmanoma dėl to, kad profesinė visuomenės struktūra greitai keičiasi: kai kurios profesijos išnyksta, o vietoje jų atsiranda daug naujų. Antai kol nebuvo universalinių parduotuvių, tol nebuvo ir kasininkų, nors buvo pardavėjų. Be to, labai smulkinantis, vis kebliau rasti ir tinkamų tokiai analizei socialinės statistikos duomenų. Todėl mobilumas analizuojamas stambesnių socialinės struktūros vienetų lygiu. Tokie vienetai ir yra profesinės rinkos klasės, kurių kiekviena apima daug profesijų ir yra tvaresnės, palyginti su profesijomis. Iš tikrųjų, jeigu pardavėjos duktė tapo kasininke, argi ji dėl to perėjo („iškilo“ ar „smuko“) į kitą klasę?

1-ame pav. pavaizduota R. Eriksono ir J. Goldthorpe'o lyginamuosiuose socialinio mobilumo tyrimuose naudojamos klasių schemos loginė struktūra. Šioje teorinėje klasių dedukcijoje iš pradžių (kartu su M. Weberiu) skiriamos darbdavių (*employers*), samdomų darbuotojų (*employees*) ir savarankiškai dirbančių (save pačius įdarbinančių (*self-employed*)) darbuotojų padėtys darbo rinkoje. Toliau patys darbdaviai suskirstomi į stambiuosius ir smulkiuosius, o smulkieji – į dirbančius žemės ūkyje ir pramonėje. Ta pati perskyra taikoma ir rankų darbo darbininkams, kurie laikomi viena iš trijų samdomų darbuotojų kategorijų. Stambiais autoriai vadina darbdavius, kurie įdarbina ne mažiau kaip 10 darbuotojų.

Originali (palyginti su pamatine M. Weberio klasių koncepcija) EGP klasių schemos dalis yra samdomų darbuotojų padėties rinkoje ir darbovietėje analizė, kuri pagrindžia tokių darbuotojų suskirstymą į tuos, kuriuos su darbdaviu sieja „tarnybos santykis“ (*service relationship*), tuos, kuriuos su darbdaviu sieja paprasta darbo sutartis (*labour contract*) ir užimančius tarpinę padėtį. Pirmieji sudaro I ir II tarnybos klases ar tiesiog (supaprastintose schemose – žr. 1-ą lentelę) tarnautojų klasę (*service class*). Aukštesniajai tarnautojų klasei (I) priklauso aukščiausio lygio vadybininkai ir prie jų prilietai stambių įmonių savininkai, patys vadovaujantys jų darbui, taip pat laisvųjų profesijų atstovai bei aukščiausio lygio specialistai (profesionalai). Žemesniajai tarnautojų klasei (II) priklauso žemesnio rango vadybininkai, turintys nuo 1 iki 9 pavaldinių, ir žemesnio lygio specialistai.

Tarnybos santykis nuo paprastos darbo sutarties skiriasi tuo, kad suteikia saugesnę padėtį darbo rinkoje. Darbdavys darbo sutartį gali bet kada nutraukti, o tarnautoją galima atleisti tik jeigu jis padarė rimtą nusižengimą²³. Tarnybos santykis užtikrina didesnę autonomiją darbo metu. Tarnautojas gali pats planuoti savo darbo laiką, negauna detalių užduočių iš savo viršininkų, jam mokama ne už konkrečius rezultatus (ištekintų varžtų ar aptarnautų klientų skaičių). Jis paprastai turi viršininką, bet jis nėra jo prižiūrėtojas. Kita vertus, tikimasi, kad tarnautojas, atsiradus problemai, skrupulingai

²³ Kiekvienam skaitytojui iš patirties pažįstamas pavyzdys: laimėjusį konkursą dėstytoją su universitetu sieja tarnybos santykis, katedros reikalų tvarkytoją – darbo sutartis. Dekanui, nusprendusiam iš darbo atleisti dėstytoją, tenka laukti iki kadencijos pabaigos, kada galės jo neatestuoti arba panaikinti jo turimą etatą. Reikalų tvarkytoją atleisti kur kas paprasčiau.

neskaičiuos, kada baigėsi jo darbo valandos, ir nemes darbo, kai tik nuskamba skambutis, pranešantis apie darbo dienos pabaigą. Toks elgesys būdingas darbininkui, kuris ilgiau dirbs, tik jeigu jam didesniu įkainiu apmokės per viršvalandžius atliktą darbą. Tarnautojas gauna ne vienetinį, akordinį ar valandinį, bet tarnybinių (paskirtą „pagal užimamas pareigas“) atlyginimą, o gerai dirbti jį motyvuoja karjeros – aukštesnių, geriau apmokamų pareigų ir su jomis susijusių privilegijų (pvz., teisė naudotis atskiru kabinetu ar tarnybiniu automobiliu) – perspektyva. Darbininkai karjeros nedaro, ją daro tik tikrieji tarnautojai.

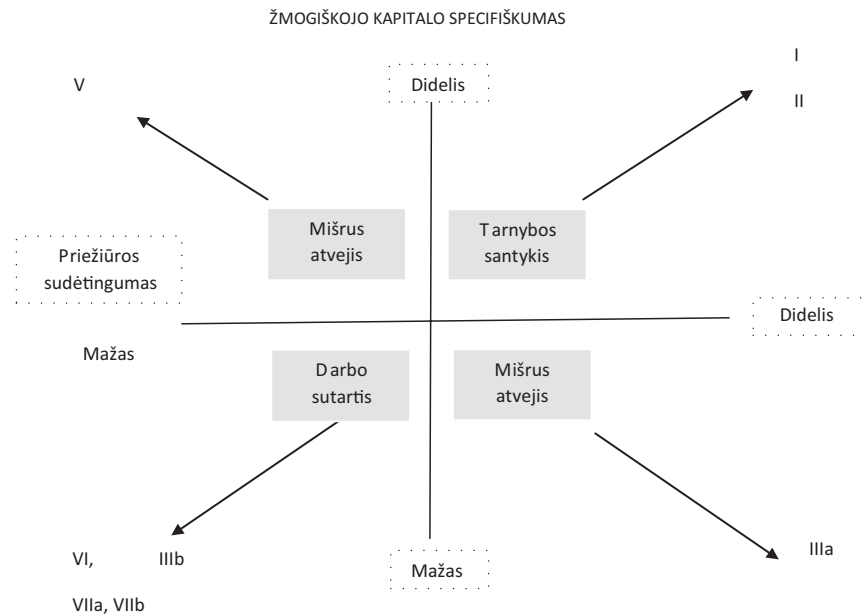
Jeigu darbuotojo padėtis darbovietėje viskuo arba beveik viskuo atitinka šį aprašymą, jis yra „tikras“ tarnautojas (I ir II klasės), jeigu niekuo – „tikras“ darbininkas (VI, VIIa ir VIIb klasės). Tačiau darbo rinkoje ir darbovietėje galima išskirti nemažai padėčių, kurios vienais atžvilgiais panašesnės į tikro tarnautojo, o kitais – į tikro darbininko padėtį. Tokie yra IIIa ir V klasėms priskiriamas padėtis darbo rinkoje ir darbovietėje užimantys darbuotojai. IIIb priklauso žemiausio lygio paslaugų sferos darbuotojos (autorai nurodo, kad didžiąją šios klasės dalį sudaro moterys), kurios nuo tikrų darbininkų skiriasi tik tuo, kad dirba ne su daiktais ar medžiagomis, bet su žmonėmis – aptarnauja klientus (kasininkės, pardavėjos, kirpėjos ir pan.). O IIIa ir V klasėms priklauso profesijos, kurių atstovams arba tenka tiesiogiai prižiūrėti dirbančių rankų darbą vykdytojus, t. y. darbininkus (tai V klasė), arba (IIIa) dirbti kitokių ne rankų darbą, kuris reikalauja ne tiek aukštos kvalifikacijos, kiek asmeninės atsakomybės (pavyzdys gali būti policininko ar klerko darbas). Pirmieji darbuotojai (V) yra pu-

siau darbininkai, antrieji (IIIa) – pusiau ar „netikri“ tarnautojai.

Gilesnius šio darbuotojų susiskirstymo į klases pagrindus detaliau atskleidžia 2-ame pav. pateikta J. Goldthorpe'o schema. Visų pirma, profesijos ar darbai skiriasi pagal tai, ar jiems atlikti pakanka bendrų įgūdžių, kurie vienodai gerai tinka visose tam tikros srities darbovietėse. Pavyzdys gali būti mūrininko profesija – jeigu darbuotojas moka mūryti, tai pakeitęs darbovietę naujoje vietoje jis gali visa jėga dirbti (pasiekti našaus darbo maksimumą) jau nuo pat pirmos darbo dienos. Tačiau daugeliu atvejų darbdavys gali gauti naudą iš naujai priimto darbuotojo tik po papildomo, daugiau ar mažiau laiko kainuojančio apmokymo, arba kai darbuotojas, ilgiau padirbėjęs, įgyja pakankamai patirties savo darbo vietoje. Investavęs į darbuotoją, padėjęs jam įgyti specifinį žmogiškąjį kapitalą, darbdavys yra suinteresuotas jį „prisirišti“. Tokio „prisirišimo“ priemonė ir yra tarnybos santykis.

Be šios investicijų į specifinį žmogiškąjį kapitalą apsaugos problemos, tarnybos santykis yra tinkama priemonė išspręsti dar vieną darbdavio ir darbuotojo santykių problemą, vadinamą „patikinčiojo ir patikėtinio“ (angl. *principal and agent*) arba darbuotojo priežiūros problema: kaip pasiekti, kad samdomas darbuotojas darbo laiku veiktų ir jam patikėtus išteklius naudotų darbdavio, o ne savo paties interesais?²⁴ Vienais atvejais (pvz., kai darbdavio „patikėtiniai“ dirba prie surinkimo konvejerio) išspręsti šią problemą – nustatyti, kiek ir ar gerai darbdaviui darbuotojas dirbo, yra paprasta. Tokiu atveju darbdavio ir darbuotojo santykius darbdaviui optimalu įteisinti

²⁴ Žr. Coleman J. S. Socialinės teorijos pagrindai. Vilnius, 2005, p. 138–163.

2 pav. *Darbo dimensijos kaip darbdavio rizikos, samdos sutarčių ir klasinių padėčių diferenciacijos šaltiniai*

Šaltinis: Goldthorpe J. H. Social Class and the Differentiation of Employment Contracts // *to paties*. On Sociology. 2nd ed. Vol. 2. Illustration and Retrospect. Stanford, 2008, p. 118.

paprasta darbo sutartimi. Priešingu atveju geriau užmegzti su juo tarnybos santykį.

Tikrųjų tarnautojų I ir II klasės apima tas profesijas, kur darbas ir reikalauja specifinių įgūdžių, ir yra sunkiai prižiūrimas. Darbininkiškos klasės (VIIa, VIIb ir su tam tikromis išlygomis – VI) apima profesijas, kur darbas nereikalauja papildomo apmokymo ar darbo patirties konkrečioje darbovietėje. Čionai priklauso ir rutininį ne fizinį darbą dirbančių paslaugų sferos darbuotojų profesijos (IIIb). Pagaliau galimi mišrūs atvejai. Pirma, kai sėkmingas profesinis darbas reikalauja papildomo apmokymo ar patirties konkrečioje darbovietėje, bet yra nesunkiai kontroliuojamas ar prižiūrimas (V pusiau darbininkų klasė). Antra, kai papildomo apmokymo ar patirties nereikia, tačiau darbuotoją sunku prižiūrėti (IIIa pu-

siau ar „netikrą“ tarnautojų klasė). Todėl „IIIa klasės profesijoms būdingi daugelis tarnybos elementų, bet jose dažnai nėra jokios aiškios karjeros struktūros, o V klasės profesijoms karjeros struktūra būdinga, tačiau jos yra palyginti atidžiai prižiūrimos (*monitored*) ir apmokamos pagal atidirtbų valandų skaičių“²⁵.

Įdėmiau išsižiūrėję į 1-ame pav. pateiktą loginę schemą galime pamatyti, kad EGP klasių teorijos autoriai skiria kiek mažiau klasių, negu įmanoma (ir reikėtų) padaryti pagal jų koncepcijos logiką. Iš tikrųjų, 1-ame pav. suskaičiavę „Porfirijaus medžio“ paskutinio lygio atšakas, jų randame 13. Tačiau dvi jų poros įvardytos tuo pačiu nume-

²⁵ Breen R. Foundations of a Neo-Weberian Class Analysis // E. O. Wright (ed.). Approaches to Class Analysis. Cambridge, 2005, p. 31–50.

riniu vardu: skaičiuojant iš kairės pirmoji ir šeštoji (I), trečioji ir penktoji (IVb) atšakos. Taigi išvedama 11 darbo rinkos klasių, nors loginiu požiūriu jų turėtų būti mažiausiai 13. Iš tikrųjų, surinkę į vieną krūvą marksistinę literatūrą, kurioje nagrinėjama, kaip atskirti buožes („kaimo buržuaziją“, išnaudojančią samdomąją darbo jėgą) nuo „vidutinių valstiečių“ (savarankiškai dirbančių žemės ūkyje ir išsiverčiančių savo šeimos pajėgomis), ją sunkiai sutalpintume ir į didelę lentyną. O EGP scheme jie atsiduria toje pačioje klasėje (IVc), nors ši schema ir leidžia, ir reikalauja jas skirti lygiai taip pat, kaip skiriami smulkieji darbdaviai (IVa) ir darbuotojų nesamdantys savarankiškai dirbantieji pramonėje (IVb). Sunku sutikti ir su stambiųjų darbdavių priskyrimu prie aukštesniosios tarnautojų klasės (I). Padarius abi nurodytas perskyras, profesinių rinkos klasių skaičius padidėja iki 13.

Bet čia dar ne viskas. Galima klausti, kodėl pramonės ir žemės ūkio perskyra taikoma nenuosekliai – skiriami žemės ūkio ir pramonės darbininkai, taip pat daroma perskyra tarp smulkiųjų darbdavių pramonėje ir smulkiųjų darbdavių (nors ir galiausiai sujungtų su žemdirbiais, neturinčiais samdinių) žemės ūkyje, tačiau ji netaikoma stambiesiems darbdaviams. Padarę šią perskyrą, atskirtą nuo aukštesniųjų tarnautojų stambiųjų darbdavių klasę turime padalyti į dvi – stambiuosius darbdavius žemės ūkyje ir pramonėje bei paslaugų sektoriuje. Gauname jau 14 klasių.

Apskritai schemos autoriai vargu ar protestuotų prieš šiuos racionalizacinius pasiūlymus. Mat jie patys nurodo, kad „pateikta schema turi būti laikoma ne galutiniu (*definitive*) individualių visuomenių klasinių struktūrų ‘žemėlapiu’, bet iš esmės

instrument de travail (darbo priemone – Z. N.)“²⁶. Ką tik išryškintos EGP klasių schemos keistenybės yra jos pritaikymo tikslui, kurį jau išaiškinome pačioje šio skirsnio pradžioje, padarinys. Tai yra lyginamasis santykinio tarpgeneracinio mobilumo skirtingose šalyse tyrimas. Šiame tyrime autoriams rūpėjo kuo tiksliau išmatuoti ir palyginti kuo didesnio skaičiaus šalių mobilumo rodiklius, apimant kuo ilgesnį laikotarpį. Būtent dėl paskutinio ką tik paminėto siekio (daugeliui nagrinėjamų šalių jų pateiktos duomenų eilutės apima visą XX a.) EGP klasių schema prašyte prašosi pritaikoma klasinės struktūros transformacijų tyrimams. Kita vertus, EGP klasių schemos taikymas būtent kiekybiniais santykinio mobilumo tyrimams skatina ir netgi verčia daryti ką tik nurodytus klasių „suliejimus“ ar nedaryti teorinės analizės diktuojamų perskyrų.

Pirma, lyginant perėjimo iš vienos klasės į kitą lyginamuosius šansus, geriau tinka tokia klasių schema, kurią sudaro „tvarios“ klasės – tokios, kurios išlieka visą nagrinėjamą laikotarpį. Verta atkreipti dėmesį, kad į tyrimo apimtų šalių skaičių įeina ir dvi šalys, kurios tuo metu dar buvo komunistų valdžioje – Lenkija ir Vengrija. Jose buvo „tuščios“ ne tik stambiųjų darbdavių savininkų klasės tiek žemės ūkyje, tiek pramonėje, bet netgi smulkiųjų darbdavių klasė žemės ūkyje. Šio keblumo leidžia išvengti daug pavaldinių turinčių vadovų, aukštos kvalifikacijos specialistų ir „laisvųjų profesijų“ atstovų sujungimas su stambiaisiais darbdaviais savininkais į vieną klasę – I, taip pat skirtumo tarp žemdirbių, samdančių darbuotojus, ir išsiverčiančių savo šeimos

²⁶ Erikson R., Goldthorpe J. The Constant Flux, p. 46.

jėgomis, ignoravimas (IVc klasė). Tačiau kai EGP klasių schema naudojama ne socialinio mobilumo tyrimams, bet tiesiog aprašyti ir pavaizduoti socialinės struktūros pokyčius, „tuščios“ klasės nėra trūkumas. Tokiam tikslui, kurį ir užsibrėžėme šiame straipsnyje, „tuščios“ klasės yra veikiau pranašumas, nes, jas aptikdami, išryškiname kokybinius konkrečios visuomenės klasinės struktūros pokyčius.

Antra, autoriai naudojo labai įvairius statistinius duomenis, kurie daugeliu atvejų tiesiog buvo nepakankami identifikuoti visas teoriškai išskiriamas klases. Su šiuo keblumu susidursime ir mes. Kaip buvo nurodyta įvade, tarpukario Lietuvos ir sovietmečio statistiniai šaltiniai tiesiog neleidžia tiksliai suskaičiuoti visų išsamioje (neredukuotoje) EGP klasių schemoje išskiriamų klasių. Tai nėra tragedija, jeigu toks tikslas ir nekeliamas (kaip yra šiame straipsnyje). Tačiau atliekant kiekybinius mobilumo tyrimus, tikslūs skaičiai yra būtini. Išėjimas – operuoti kuo stambesnėmis, turimų šaltinių pagrindu lengviau suskaičiuojamomis klasėmis. Tai EGP klasių schemas autoriai ir daro, daugumoje tyrimų operuodami netgi ne 11, bet dar labiau redukuota 7 klasių schema, kurioje sujungtos ir kai kurios klasės iš 11 klasių schemas. Štai kodėl originalioje EGP klasių schemoje naudojami tokie keistoki (primenantys britišką pašto indeksus) skaitmeniniai klasių vardai. Jie sudaromi, prie romėniškų skaitmenų (nuo I iki VII) pridėdant lotyniškas raides. Skaitmenys rodo, į kokias 7 klasių schemas klases bus sujungtos klasės iš 11 klasių schemas. Ir tai dar ne galimų jungimų pabaiga: galima dar labiau supaprastinti (ir leidžianti išsivirsti su dar skurdesniais socialinės statistikos

šaltiniais) klasių schema, kurioje skiriamos 5 ar tik 3 klasės (žr. 1-ą lentelę).

Trečia priežastis, kodėl autoriai ignoruoja savo pačių teorinės analizės diktuojamas perskyras, gerai suprantama kiekvienam sociologui, kuris mėgino suprojektuoti ir atlikti bent vieną reprezentatyvią apklausą. Nemaža R. Eriksono ir J. Goldthorpe'o naudojamos medžiagos dalis yra būtent tokių apklausų duomenys. Taigi, apie visos populiacijos klasinę struktūrą išvados daromos, apklausus nedidelę dalį (dažniausiai maždaug tūkstantį) jos narių. Atliekant tokias apklausas mažiausiai šansų patekti į imtį turi pačių aukščiausių ir pačių žemiausių sluoksnių atstovai. Pirmieji gyvena uždaruose rajonuose, vilose, ir dar, be to, pernelyg taupo laiką, kad sutiktų bendrauti su apklausėjais, mėginančiais apklausti maršrutinės atrankos pagal gyvenamąją vietą būdu atrinktus respondentus. Žemiausių sluoksnių atstovai lieka „sociologiškai nematomi“, nes tiesiog neturi nuolatinės gyvenamosios vietos.

Net jeigu ši keblumą pavyktų išspręsti, tokių klasių kaip stambieji savininkai darbdaviai pramonėje ar žemės ūkyje atstovų imtyje būtų tiek mažai, kad keblu būtų taip surinktus duomenis panaudoti statistinei analizei. Sociologus domina ne vien (ir ne tiek) klausimas, kiek populiacijoje yra vienu ar kitu klasių atstovų, bet ir kaip skiriasi jų gyvenimo būdas, politinis elgesys, pažiūros ir pan. Gauti statistiškai reikšmingų (tokių, kuriuos galima ekstrapoliuoti visai populiacijai) rezultatų šiais klausimais galima tik tokiu atveju, jeigu tų klasių atstovų imtyje yra pakankamai daug. Numanomai negausių klasių sujungimas ar prijungimas prie gausesnių leidžia apsidrausti nuo statistiškai nereikšmingų rezultatų, analizuojant klasių savybes.

1 lentelė. EGP klasių schemos rekonstruota išsami schema ir jos redukuotos versijos

Visa versija	Redukuotos versijos			
	11 klasių	7 klasių	5 klasių	3 klasių
1. Stambieji darbdaviai savininkai pramonėje	1 + 2 + 3 = I	1 + 2 + 3 + 4 = I + II	1 + 2 + 3 + 4 + 5 + 6 = I + II + IIIa + IIIb	1 + 2 + 3 + 4 + 5 + 6 + 7 + 8 = I + II + IIIa + IIIb + IVa + IVb
2. Stambieji darbdaviai savininkai žemės ūkyje	Aukštoji tarnautojų klasė	Tikrieji tarnautojai (service class)	„Baltosios apykaklės“	Nedirbantys fizinio darbo darbuotojai (non-manual workers)
3. Aukšto lygio specialistai, administratoriai ir valdininkai, stambių įmonių ir įstaigų vadovai				
4. Vidurinės grandies specialistai, administratoriai ir valdininkai; aukšto lygio technikai, nedidelių įmonių ir įstaigų vadovai; ne fizinį darbą dirbančių darbuotojų prižiūrėtojai	4 = II Žemesnioji tarnautojų klasė			
5. Aukštesnio lygio ne fizinio rutininio darbo darbuotojai administracijoje ir komercijoje	5 = IIIa Aukštesnio lygio ne fizinio rutininio darbo darbuotojai administracijoje ir komercijoje	5 + 6 = IIIa + IIIb Netikrieji tarnautojai (tarnautojai be tarnybos santykio su darbdaviu – klerkai ir aptarnaujantis personalas)		
6. Žemiausios grandies ne fizinio rutininio darbo darbuotojai prekybos ir paslaugų (aptarnaujantis personalas) sektoriuose	6 = IIIb Žemiausios grandies ne fizinio rutininio darbo darbuotojai prekybos ir paslaugų (aptarnaujantis personalas) sektoriuose			
7. Smulkūs darbdaviai savininkai	7 = IVa Smulkūs darbdaviai savininkai pramonėje	7 + 8 = IVa + IVb Smulkioji buržuazija	7 + 8 = IVa + IVb Smulkioji buržuazija	
8. Smulkūs, be samdomų darbuotojų išsiverčiantys savininkai	8 = IVb Smulkūs, be samdomų darbuotojų išsiverčiantys savininkai			
9. Smulkieji darbdaviai žemės ūkyje	9 + 10 = IVc Ūkininkai	9 + 10 = IVc Ūkininkai	9 + 10 + 14 = IVc + VIIb Žemdirbiai	9 + 10 + 14 = IVc + VIIb Žemdirbiai
10. Savarankiškai dirbantys (be samdomų darbuotojų) žemės ūkyje				
11. Žemiausios grandies technikai, fizinį darbą dirbančių darbuotojų prižiūrėtojai	11 = V Žemiausios grandies technikai, fizinį darbą dirbančių darbuotojų prižiūrėtojai	11 + 12 = V + VI Kvalifikuoti darbininkai	11 + 12 = V + VI Kvalifikuoti darbininkai ne žemės ūkyje	11 + 12 + 13 = V + VI + VIIa Fizinį darbą dirbantys samdomi darbuotojai (manual workers) ne žemės ūkyje

Visa versija	Redukuotos versijos			
	11 klasių	7 klasių	5 klasių	3 klasių
12. Kvalifikuoti fizinio darbo darbininkai (ne žemės ūkyje)	12 = VI Kvalifikuoti fizinio darbo darbininkai (ne žemės ūkyje)			
13. Pusiau kvalifikuoti ir nekvalifikuoti fizinio darbo darbininkai ne žemės ūkyje	13 = VIIa Pusiau kvalifikuoti ir nekvalifikuoti fizinio darbo darbininkai ne žemės ūkyje	13 = VIIa Pusiau kvalifikuoti ir nekvalifikuoti fizinio darbo darbininkai ne žemės ūkyje	13 = VIIa Nekvalifikuoti darbininkai ne žemės ūkyje	
14. Darbininkai žemės ūkyje, miškininkystėje, žvejyboje (pirminiame sektoriuje)	14 = VIIb Darbininkai žemės ūkyje, miškininkystėje, žvejyboje (pirminiame sektoriuje)	14 = VIIb Darbininkai žemės ūkyje, miškininkystėje, žvejyboje (pirminiame sektoriuje)	9 + 10 + 14 = IVc + VIIb Žemdirbiai	9 + 10 + 14 = IVc + VIIb Žemdirbiai

Kadangi šiame straipsnyje EGP klasių schema naudojama ne socialinio mobilumo, o viso labo tik aprašomiesiems tikslams, tai jos ne tik nesupaprastinsime, o priešingai – ją detalizuosime. Tokį detalizuotą EGP klasių schemas variantą pateikia 1-os lentelės kairysis stulpelis, kuriame išskiriama 14 klasių. Antrasis stulpelis (skaičiuojant iš kairės į dešinę) pateikia originalų 11 EGP klasių sąrašą, trečiasis – 7 klasių supaprastintą jo versiją, dažniausiai naudojamą empiriniuose lyginamuosiuose socialinio mobilumo tyrimuose, ketvirtasis – dar labiau supaprastintą 5 EGP klasių schemas variantą, o penktasis – jos maksimaliai supaprastintą versiją, apimančią tik 3 klases. Kiti įrašai padeda atsekti, kurios išsamaus (14 klasių) ir originalaus (11 klasių) sąrašų klasės yra sujungiamos, išvedant supaprastintas EGP klasių schemas versijas.

Svarbu pažymėti, kad tie sujungimai nėra arbitralūs, o paklūsta tai pačiai logikai, pagal kurią jos išskiriamos. EGP klasės nėra nominalūs statistiniai agregatai, o siekia pavaizduoti struktūrinius padėčių skirtumus darbo jėgos rinkoje, atsižvelgiant ir į

platesnį rinkos santykių kontekstą (t. y. ir į kitas rinkas). EGP klasę apibrėžia jos vieta darbo jėgos rinkoje ir darbovietėje, aprašoma santykių su kitomis klasėmis terminais. Panašiai kaip Joną vyrą (ne anatomine, o šeiminės padėtis prasme) daro jo santykis su žmona, o tėvu – santykis su vaikais, taip ir aukštesniosios tarnautojų klasės nariu (14 klasių scheme) jį daro samdos santykis su darbdaviu ir to santykio nulemtas pragyvenimo šaltinis (tarnybinis atlyginimas) bei santykis su pavaldiniais.

Toks „santykiniškas“ (*relational*) klasės apibrėžimas vėberiškajai klasės sampratai yra bendras su marksistine jos sąvoka ir priešingas vulgariajai klasės sampratai, kai klasės dažniausiai skiriamos pagal turtą ar pajamas (pertekę pinigais milijonieriai ir milijardieriai yra „aukščiausia klasė“, turintys atliekamų pinigų – „vidurinė“ klasė, vos pratempiantys nuo atlyginimo iki atlyginimo – „žemutinė“, o neturintys nuolatinių pajamų – „dugno“ ar „užribio“ klasė). Santykinėje klasės sampratoje pajamų ar turto dydis yra ne požymis, pagal kurį „sluoksniuojami“ pavieniai visuomenės

nariai, o klasinės padėties padarinys. Priklausymas (pavyzdžiui) 5-ai klasei nereiškia, kad jos atstovai yra turtingesni už 6-os klasės atstovus, bet mažiau turtingi už 4-os klasės narius, nes numeriniai klasių vardai (nuo I iki 14 ar nuo I iki VII) nenurodo klasės vietos nuoseklioje hierarchijoje, kokie būdavo carinės Rusijos „rangų tabelio“ numeriai. Ir marksistiniu, ir vėberiškuoju požiūriu klasinės struktūros analizės tikslas ir nėra visus visuomenės narius išskirstyti į sluoksnius, kurie visi drauge sudaro nelyginant kokį sluoksnuotą pyragą²⁷. Kokia klasė kokioje konkrečioje visuomenėje yra „viršuje“, o kokia „apačioje“ – tai empirinis klausimas, o ne klasės apibrėžimo dalis. Priklausomybė tam tikrai klasei reiškia ne tam tikrą vietą visuomenės hierarchijoje, o bendrą jos nariams objektyvių ekonominių interesų skirtingumą ar net priešingumą kitų klasių atžvilgiu.

Jungiant ar „suliejant“ klases, pirmiausia ir atsižvelgiama į šiuos padėties rinkose nulėmtus ekonominių interesų panašumus bei skirtumus. Kai R. Eriksonas ir J. Goldthorpe’as 11 klasių schemoje stambiuosius darbdavius ir aukštuosius vadybininkus („viršininkų viršininkus“) sujungia į vieną klasę (I), tai šis veiksmas atliekamas remiantis prielaida, kad jų ekonominiai interesai tarpusavyje skiriasi mažiau, palyginti su ir vienu, ir kitų interesų skirtumais nuo žemesnio rango viršininkų interesų (jau nekalbant apie klerkų ir rankų darbą dirbančių darbininkų interesus)²⁸. Sujungiant į vieną

klasę smulkiuosius darbdavius žemdirbius ir žemdirbius, išsiverčiančius savo šeimos darbo jėgos ištekliais, daroma prielaida, kad jų interesai yra artimesni, palyginti su tuo atstumu, kuris ir vienu, ir kitų interesus skiria nuo žemės ūkio darbininkų interesų.

Logika čia tokia pati, kaip ir marksistinėje klasinės struktūros analizėje, kurioje ta struktūra analizuojama tai daugiau, tai mažiau apibendrintu ar sustambintu pavidalu. Antai marksistai kartais skiria pramonės ir finansų, pramonės ir žemės ūkio kapitalistus. Bet kai reikia pabrėžti jų interesų bendrumą samdomų darbininkų atžvilgiu, visi jie traktuojami kaip viena kapitalistų klasė. Tačiau tokie interesų bendrumai ar panašumai suvokiami skirtingai. Štai marksistai jungia žemės ūkio ir pramonės darbininkus į vieną proletariato klasę, o neovėberiškojoje klasinės struktūros analizėje jie jau 5 klasių schemoje atsiduria vienoje žemdirbių klasėje. Kai marksistai samdomus žemės ūkio darbininkus prijungia prie miesto samdomųjų darbininkų, jie argumentuoja, kad ir vieni, ir kiti yra išnaudojami pasisavinant „pridedamąją vertę“ ir todėl esą „objektyviai suinteresuoti“ tą išnaudojimą panaikinti. Kai neovėberininkai juos sujungia su darbdaviais ir išsiverčiančiais be samdinių žemdirbiais į vieną žemdirbių klasę, tas sujungimas remiasi prielaida, kad visų jų ekonominė padėtis labiausiai priklauso nuo žemės ūkio produkcijos kainų. Kai tos kainos kyla, didėja ne tik darbdavių pelnas, bet ir samdomų žemės ūkio dar-

²⁷ Tokį tikslą sau kelia alternatyvi ir vėberiškajai, ir marksistinei visuomenės struktūros analizės prieiga, vadinama „stratifikacine analize“, kurios pagrindas yra vadinamojo „socialinio ekonominio statuso“ matavimai. Daugiau žr. *Morkevičius V., Norkus Z.* Šiuolaikinės Lietuvos klasinė struktūra: neovėberiška analizė.

²⁸ R. Eriksonas ir J. Goldthorpe’as pateikia dar ir

tokį argumentą, kad šiuolaikinėse išsivysčiusiose kapitalistinėse šalyse palyginti mažai stambių įmonių, kuriuos būtų jų vadovų (direktorių) privati nuosavybė. Jie atkreipia dėmesį, kad ir tais atvejais, kai stambiai firmai vadovauja jos savininkas, jis savo paties firmai parsisamdo kaip direktorius, taigi gauna ir direktoriaus atlyginimą (kaip vadovas), ir dividendus (kaip savininkas).

bininkų darbo užmokestis. Tačiau nuo to kartu su visais miesto gyventojais nukenčia pramonės darbininkai. Atmetus K. Marxo ekonominės analizės prielaidas („darbinę vertės“ teoriją), pramonės darbininkų ekonominių interesų bendrumo su žemės ūkio darbininkais darosi nebeįmanoma išvelgti.

Vis dėlto ekonominių interesų, kaip juos apibrėžia ar padiktuoja skirtinga padėtis rinkose bei darbovietėje, bendrumas nėra vienintelis kriterijus, kuriuo EGP teorijoje vadovaujamosi sustambinant klases. Jeigu taip būtų, tai trimis pačiomis stambiausiomis klasėmis turėtų būti laikomi darbdaviai, samdomi darbuotojai ir savarankiškai besamdinių dirbantys darbuotojai, nes tokios kategorijos išskiriamos aukščiausiu 1-ame pav. pateiktos loginės schemos klasifikacijos lygiu. Tačiau pasižiūrėję į 1-ą lentelę matome, kad labiausiai apibendrintoje 3 klasių schemoje galiausiai išskiriamos klasės yra „rankų (fizinio) darbo darbuotojai“, „darbuotojai, nedirbantys rankų darbo“ ir... žemdirbiai, nors tarp jų mažai tokių, kurie nedirbtų fizinio darbo.

Šią (tariamą) labiausiai apibendrintos EGP klasių schemos keistenybę galima paaiškinti tuo, kad ekonominių interesų panašumai ir skirtumai nėra vienintelis kriterijus, naudojamas pagrindžiant klasių „sustambinimus“. Čia jau laikas nurodyti, kad M. Weberis skiria grynai ekonomines ir socialines klases. Ekonominę klasę sudaro grupė žmonių, kurie užima vienodą padėtį darbo jėgos rinkoje ir darbovietėje. O vieną socialinę klasę sudaro ekonominės padėties, tarp kurių nėra mobilumo barjerų. Taigi, socialinių klasių visada yra mažiau, negu ekonominių, nes viena socialinė klasė apima dvi ekonomines klases ar daugiau jų, tarp kurių vyksta intensyvus arba yra len-

gvas mobilumas. Taigi, klasių sąrašai 1-os lentelės kairėje pusėje apima daugiausia ekonomines klases, o dešinėje pusėje – socialines. Kairėje pusėje matome klases perskyras, kurias galime išskirti padėčių darbo rinkoje ir darbovietėje struktūrinės analizės pagrindu, o dešinėje pusėje – taip pat ir subjektyviai suvokiamas. Sunku nepastebėti, kad žmonių skirstymas į tuos, kurie gyvena iš žemės, ne iš žemės, bet iš rankų darbo, ir „baltarankius“ (dirbančius „švarų darbą“) ar (senoviškai liaudiškai) „ponus“ bene labiausiai priartėja prie to žmonių skirstymo į klases, kuris būdingas net ir šių laikų kasdienės sąmonės lygiui. Koks čia darbas, jeigu žmogus po jo nelieka paišinas ir net nesuprakaituoja? Senesniais laikais tai buvo pačios aiškiausios ir akivaizdžiausios kasdienei sąmonei klasinės perskyros.

„Nelogiškas“ (1-ame pav. pateiktos schemos) požiūriu 14-os klasių supaprastinimas ne į samdytojus, samdomuosius ir savarankiškai dirbančius, bet į žemdirbius ir nežemdirbius, iš kurių vieni pragyvena iš fizinio darbo, o kiti – ne iš jo (žr. 1-ą lentelę), atsižvelgia į tuos socialinio mobilumo faktus, kad siekiantys vertikalios mobilumo asmenys pirmiausia siekia ištrūkti iš kaimo, o toliau tą mobilumą sieja su perėjimu nuo „juodo“ prie „švaraus“ darbo, kuris lietuvių valstiečių būdavo vadinamas „ponišku“ ar net visai nevadinamas „darbu“. O pasakyti, koks ekonominių interesų bendrumas vienija ne iš žemės gyvenančius rankų „nešvarų darbą“ dirbančius darbo žmones ir priešina juos „baltarankiams“, būtų gana keblu. Tokių keblumų kiek mažiau, analizuojant klasių sujungimus 11, 7 ir 5 klasių schemose, kur dažniausiai naudojami abu kriterijai. Stambiuosius darbdavius ir aukštuosius vadybininkus laikyti viena klase (taip pat

jiems patiems save laikyti tokia viena klase) leidžia ne tik interesų bendrumas pavaldinių atžvilgiu, bet ir palyginti lengvas (ypač tarpgeneracinis) mobilumas tarp šių klasinių padėčių.

Taip pat ir kvalifikuotų bei nekvalifikuotų samdomų žemės ūkio darbininkų sujungimą į vieną klasę su smulkiaisiais samdančiais darbuotojus ir jų nesamdančiais žemdirbiais jau 5 klasių lygmeniu galima pagrįsti ne tik interesų bendrumu, bet ir tuo socialinio mobilumo faktu, kad šias ekonomines padėtis sieja pati intensyviausia socialinio mobilumo apytaka. Bent jau Senajame pasaulyje (Europoje) labai retai pasitaiko, kad samdančiais ar nesamdančiais darbo jėgos žemdirbiais ar žemės ūkio darbininkais taptų ne žemės ūkyje dirbusių asmenų palikuonys. Artimų savo interesais klasių grupes, kurioms priklausančias klases vieną nuo kitos skiria žemi socialinio mobilumo barjerai, o jų nariai lengviausiai atpažįsta vieni kitus kaip „savus“, toliau vadinsime „superklasėmis“. Tad kalbant apie žemdirbius, darbininkus ir tarnautojus, neovėberiškuoju požiūriu geriau tinka vienaskaita, negu daugiskaita, nes yra 3 žemdirbių, 3 ne žemės ūkio darbininkų, 4 tarnautojų klasės (žr. 1-ą lentelę).

2. Lietuvos visuomenės klasinė struktūra: trijų EGP superklasių modeliai

Kaip matome, žemdirbiai EGP klasių teorijoje turi išskirtinį statusą²⁹. Tas išskirtinis statusas visų pirma reiškia, kad jie išlieka atskiras socialinės struktūros vienetas net-

²⁹ Verta pažymėti, kad prie jų priklauso ne tik pragyvenantys iš žemės ūkio, bet ir visi dirbantys vadinaujame „pirminiame sektoriuje“ – taigi ir miškininkai bei žvejai.

gi tame maksimaliai apibendrintame jos vaizde, kurį gauname, klasinę visuomenės sandarą atvaizduodami maksimaliai supaprastinančiame 3 EGP klasių schemas veidrodyje. Taip daroma net ir analizuojant šiuolaikinių labiausiai išsivysčiusių visuomenių klasinę struktūrą, kur žemdirbiai paliko negausi mažuma, nes žemės ūkis pavirto agroindustrine ūkio šaka, naudojančia didelius kiekius ją aptarnaujančių pramonės šakų tiekiamų gamybos išteklių (pvz., genetiškai modifikuotą sėklą ir gyvulius, gausybę visokių chemikalų ir sudėtingą techniką). Žemės ūkio įmonės čia yra vertikalios integruotos su maisto pramonės įmonėmis, virtusios jų „cechais atvirame ore“. Dirbantys šiuose cechuose samdomi darbuotojai nebėra „kaimiečiai“ Lietuvoje visiems suprantama prasme. Ne vien dėl to, kad savo infrastruktūra ir gyvenimo būdu „kaimai“ nebesiskiria nuo priemiesčių, kur keliasi gyventi pasiturintys didmiesčių gyventojai. Daugelis žemės ūkio darbuotojų važinėja į darbą tuose „cechuose“ iš pačių tikriausių miestų.

Lyg ir anticipuodami šią ateitį, tie sovietinių laikų istorikai, kuriems reikėdavo pateikti marksistinį tarpukario Lietuvos klasinės struktūros vaizdą, žemdirbius pirmiausia suskaidydavo į žemės ūkio darbininkus ir „agrarinę buržuaziją“. Pirmieji būdavo sujungiami su pramonės darbininkais į vieną darbininkų klasę (ar „proletariatą“), o agrarinė buržuazija prijungiama prie fabriku savininkų ir prekybininkų kaip didesnės buržuazijos klasės dalis. Šiai „agrarinei buržuazijai“ kartais būdavo priskiriami tik darbininkus samdantys ūkininkai, o kartais – ir visi savarankiškai ūkininkaujantys ir pragyvenantys iš žemės ūkio kaimo savininkai. Tokiu atveju jie būdavo vadinami

„smulkiąją kaimo buržuaziją“ (ar „darbo valstiečiais“), ją atskiriant nuo samdinius išnaudojančių agrarinių kapitalistų, kurie toliau būdavo skirstomi į smulkiuosius („buožes“) ir stambiuosius („dvarininkus“). Vaizdą pajūvairindavo „pusiau proletarų“ – mažžažemių ir bežemių žemdirbių, prisiduriančių padieniu darbu stambiuose ūkiuose, išskyrimas³⁰.

Neovėberiškuoju požiūriu buržuazijos paieškos kaime yra abejotinos, nes istorine kilme ši klasė yra miestietiška, tai byloja ir pati to žodžio etimologija³¹. Žinoma, neovėberiškoji klasinės struktūros analizė neneigia vidinės žemdirbių diferenciacijos, kuri išryškinama 7, 11 ir ypač išsamioje 14 klasių schemoje (žr. 3-ią skirsnį). Tačiau nesutinkama, kad ekonominių interesų ar padėties darbovietėje skirtumai, kurie pagrindžia vidinę žemdirbių diferenciaciją, yra didesni ar svarbesni, palyginti su tais, kurie visus pragyvenančius iš žemės ūkio skiria nuo kitų klasių. Kaip jau buvo nurodyta, toks požiūris tinkamai atsižvelgia ir į subjektyvios socialinės identifikacijos faktus. Taip pat ir pokomunistinėje Lietuvoje perskyra tarp „savų“ ūkininkų ir tarp „svetimų“ miesto žmonių (ir atvirkščiai) ligi šiol nustelbia visus kitus skirtumus tarp „savųjų“ žemdirbių, nors „kaimo gyventojas“ jau ir nustojo būti „žemdirbio“ sinonimu, nes vis mažesnė kaimo vietovių gyventojų dalis pragyvena iš žemės ūkio. Svarbu pažymėti, kad tas žemdirbių klasinis atskirumas nemažėja net ir už Lietuvą kur kas turtingesnėse šalyse. Lėšos, skiriamos

bendrosios agrarinės politikos reikalams, iki šiol sudaro didžiausią ES bendro biudžeto išlaidų dalį. Taigi, jie yra pati įtakingiausia interesų grupė, nors žemės ūkis jau seniai nebėra bent kiek reikšmingesnė ūkio šaka.

Klasinis žemdirbių atskirumas buvo dar ryškesnis tarpukario Lietuvoje, kur jį didino etniniai ir kultūriniai miesto ir kaimo skirtumai. Daugelis jų iki mūsų laikų, kai miestai pasidarė lietuviški, o pagrindiniu ir kaimo, ir miesto plačiųjų masių kasdieniu dvasiniu penu tapo tos pačios radijo ir televizijos pramoginės laidos, spėjo išnykti ar sušvelnėti. Kaip rodo 2-oje lentelėje pateikti skaičiai, žemdirbių klasė absoliučiai dominavo tarpukario Lietuvos visuomenėje. Tie skaičiai pagrįsti 1923 m. rugsėjo 17 d. gyventojų surašymo duomenimis³². Šis surašymas neapėmė ne tik tuo metu Lenkijos okupuoto Vilniaus krašto, bet ir tuo metu Lietuvai jau priklausiusio Klaipėdos krašto. Surašymo apimtoje teritorijoje buvo suskaičiuotas 2 028 971 gyventojas. Klaipėdos krašte visuotinis gyventojų surašymas vyko 1925 m. sausio 20 d. Jo metu buvo suskaičiuoti 141 645 gyventojai³³.

Toliau apsiribosime 1923 m. surašymo duomenimis. Taigi, 1923 m. pjūvis apima tik Didžiąją Lietuvą. Įtraukus Mažąją Lietuvą, visos Lietuvos klasinė struktūra atrodytų šiek tiek moderniau, nes Klaipėdos krašte miesto gyventojų, pramonės darbininkų ir ne fizinį darbą dirbančių gyventojų nuošimčiai gana smarkiai pranoko Didžiosios Lietuvos rodiklius³⁴. Tiesa, dėl nedidelio Klaipėdos krašto gyventojų lyginamojo svorio bendrame Lietuvos gyventojų skaičiuje (tik 6,4 % 1923 m.) vaizdas iš esmės nepasikeistų.

³⁰ Žr., pavyzdžiui: *Dirvelė E.* Klasių kova Lietuvoje 1926 metais. Vilnius, 1961, p. 11–41; *Žepkaitė R.* (ats. red.). Klasės ir politinės partijos Lietuvoje 1919–1926 metais. Vilnius: Mokslas, 1978, p. 25–35.

³¹ Žodis *bourgeois* iš pradžių reiškė (prancūzų kalboje) miestietį.

³² Žr. Lietuvos gyventojai.

³³ Žr. *Valsonokas R.* Klaipėdos problema. Klaipėda, 1932, p. 277.

³⁴ Žr. ten pat, p. 265–282.

Tačiau tie pokyčiai veikiau sumažintų, o ne padidintų analizės validumą. „Žodžiu sakant, tautybiškai vienoda katalikiškoji Didžioji Lietuva, iš vienos pusės, ir tautybiškai mišrus evangeliškasis Klaipėdos kraštas, iš kitos pusės, tai du visai heterogeniški lietuvių kalbos ploto sociologiniai fragmentai, kurių atstumas nuo viens kito matuotinas keturiais šimtmečiais skirtingos tikybinės raidos ir bent mažiausiai šešiais dešimtmečiais nelygios socialinės ekonominės raidos.“³⁵ Tas atstumas buvo ypač didelis tarpukario nepriklausomybės pradžioje, ir per 16 Klaipėdos krašto priklausymo Lietuvai metų, deja, nesumažėjo. Taigi, Klaipėdos krašto socialinės statistikos įtraukimas veikiau iškreiptų, o ne pagerintų Kauno Lietuvos visuomenės sociologinį vaizdą.

Interpretuodami 1923 m. rugsėjo 17 d. surašymo duomenis, prie žemdirbių priskiriame visus ekonomiškai savarankiškus Lietuvos gyventojus, kurių pagrindiniu užsiėmimu surašinėtojai užrašė žemės ūkį, darydami dvi EGP klasių koncepcijos diktuojamas pataisas. Pirma, iš surašinėtojų nurodyto 1 088 816 dirbančių žemės ūkyje asmenų skaičiaus atimame surašinėtojų užrašytus 543 tarnautojus, priskirdami juos pragyvenančių ne iš fizinio darbo asmenų kategorijai. Be to, iš šio skaičiaus atimame dar 2 000, o tai yra apytikslis žemės reformos tarpukario Lietuvoje „nuskriaustų“ dvarininkų skaičius³⁶. Taigi, juos priskiriame stambiųjų savininkų darbdavių klasei žemės ūkyje, išskiriamai išsamioje 14 EGP

³⁵ Žr. *Valsonokas R.* Klaipėdos problema. Klaipėda, 1932, p. 282.

³⁶ Žr. *Kniūraitė V.* Agrarinė Lietuvos buržuazijos politika 1919–1940 m. Disertacija istorijos mokslų kandidato laipsniui gauti. Vilnius, 1983, p. 184. Vidos Kniūraitės pateikiamais duomenimis, 1920 m. į žemės reformos rengėjų sąrašus buvo įtraukti 1 937 žemvaldžiai, turėję 100 ir daugiau hektarų žemės.

klasių schemoje (žr. 4-ą lentelę). Minimialioje trijų klasių schemoje jie atsiduria prakaite neliejančių „baltarankių ponų“ klasės gretose. Taigi, „tikrųjų žemdirbių“ 1923 m. Didžiojoje Lietuvoje buvo apie 1 086 tūkst. (1 086 273)³⁷.

Nustatydami ne iš fizinio darbo gyvenančių ekonomiškai savarankišku gyventojų skaičių, iš bendro surašymo užfiksuoto ekonomiškai savarankišku gyventojų³⁸ skaičiaus (1 379 132) atimame ką tik nustatyto tikrųjų žemdirbių ir dirbančių samdomą fizinį darbą ne žemės ūkyje asmenų skaičių sumą. Nustatydami dirbančių samdomą fizinį darbą ne žemės ūkyje skaičių, sudedame surašymo duomenyse nurodytus pramonės (40 667), transporto ir ryšių (8 010), prekybos (4 304), valstybinių bei visuomeninių įstaigų (4 677) ir „kitų užsiėmimų“ (45 281) darbininkų skaičius. Bendras ne žemės ūkio darbininkų skaičius Didžiojoje Lietuvoje – 102 929³⁹. Čia verta pažymėti, kad nominaliai tarnautojai buvo ir dalis valstybinėse įstaigos dirbusių darbininkų. Antai krosniakuriai, valytojos, sanitarai, siuvėjai, remonto darbininkai būdavo įdarbinami kaip I–IV kategorijų tarnautojai⁴⁰. Tačiau gyventojų surašymo

³⁷ Nors nurodome tikslus skaičius, jų nereikia imti už gryną pinigą. Bent elementariai susipažinusiame su statistika ir taip turi būti aišku, kad visi šie skaičiai galioja tik su paklaida. Jos dydis – mažiausiai $\pm 5\%$ nurodomų absoliučiu skaičių dydžio, o vienu atveju, kurį savo vietoje nurodysime, $\pm 10\%$.

³⁸ Šiai grupei buvo priskirti „visi turintieji daugiau kaip 10 metų ir savarankišką uždarbį arba kokias lėšas; nesavarankiųjų gyventojų grupei priskirti neturintieji savarankiško uždarbio ir taip pat turintys mažiau kaip 10 metų“. Lietuvos gyventojai, p. LIV.

³⁹ Tuos pačius skaičius pateikia Petronėlė Žostautaitė. Tačiau į jos skaičiavimų rezultatų lentelę įšivėlė klaida – ten vietomis sukeisti prekybos tarnautojų ir darbininkų skaičiai. Žr. *Žepkaitė R.* (ats. red.). Klasės ir politinės partijos Lietuvoje 1919–1926 metais, p. 11.

⁴⁰ Žr. *Žostautaitė P.* Tarnautojų skaičius Lietuvoje 1919–1926 m., jų profesinė, socialinė ir nacionalinė su-

medžiagoje nurodyta, kad „į tarnautojų grupę neįeina žemesnieji tarnautojai (sargai, kurjeriai, pasiuntiniai, pečkuriai ir kiti). Jie priskiriami darbininkų grupei“⁴¹.

Taigi, tolesniems skaičiavimams galima naudoti ką tik nurodytą ne žemės ūkio darbininkų skaičių (102 929). Sudėję jį su tikrųjų žemdirbių skaičiumi (1 086 273) ir gautą sumą atėmę iš bendro ekonomiškai savarankiškų gyventojų skaičiaus, gauname „baltarankių ponų“ skaičių. Tai 189 930 asmenų, arba 13,77 % visų savaveiksmių gyventojų.

Taigi, iš „poniško“ ar „švaraus“ darbo tarpukario Lietuvoje pragyvendavo tik kas septintas jos gyventojas, o pokomunistinėje Lietuvoje tokiais „ponais“, kurie pasibaigus darbo dienai nebūna paišini ar bent jau suprakaitavę, yra tapę beveik pusė (žr. 2-ą lentelę). Tiesa, tikrų „baltarankių“ ir vienoje, ir kitoje Lietuvoje buvo mažiau, nes 3 EGP klasių socialinės struktūros modelyje į pragyvenančių ne iš fizinio darbo klasę patenka ir amatininkai, daugelis kurių (pvz., kalviai) yra „pūslėtosios rankos, veidai prakaituoti“, t. y. dirba tikrų tikriausią fizinį darbą⁴². Vytautas Purnas apskaičiavo, kad XIX a. pabaigoje jų dabartinėje Lietuvos teritorijoje buvo apie 74 000. Jie priklauso toms EGP klasėms, kurios išsamioje schemoje paženklintos 7 ir 8 nu-

dėtis // Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai, serija A, 1977, t. 4 (61), p. 106.

⁴¹ Lietuvos gyventojai, p. LVIII.

⁴² Kita vertus, apskritai, kaimo liaudis amatininko darbą (išskyrus kalvius ir kitas išimtis) laikydavo švaresniu ar „poniškesniu“, palyginti su tuo, kuris tenka žemdirbio daliai. „Išmokti amato“ reiškė žingsnį aukštytyn. Vytautas Purnas apskaičiavo, kad XIX a. pabaigoje dabartinėje Lietuvos teritorijoje buvo apie 74 000 amatininkų. Žr. *Meškauskas K., Purnas V., Meškauskienė M., Jurginis J.* Lietuvos pramonė ikisocialistiniu laikotarpiu. Vilnius, 1976, p. 220.

meriais, kuriuos atitinka IVa ir IVb klasės 11 klasių schemoje, o 7 klasių schemoje yra sujungtos į „smulkiają buržuaziją“. Sovietinėje Lietuvoje smulkioji (jau nekalbant apie stambiają, kurios nuosavybė buvo nacionalizuota 1940–1941 m.)⁴³ buržuazija iki 1950 m. kaip klasė buvo likviduota, mokesčių ir kitais svertais savarankiškai dirbančius smulkiuosius savininkus priverstus tapti gamybinių pseudokooperatyvų, kurie tik nominaliai skyrėsi nuo valstybinių įmonių, nariais. Taigi, smulkieji buržua tapo kvalifikuotais ir pusiau kvalifikuotais darbininkais – perėjo į fizinį darbą dirbančių ne žemės ūkyje darbuotojų klasę, kuri ir matuojant absoliučiais, ir santykiniais dydžiais (procentinėmis dalimis) sovietmečiu padidėjo labiausiai – iki 51,65 % visų dirbančių gyventojų (žr. 2-ą lentelę).

Žinoma, svarbiausia spartaus darbininkų klasės gausėjimo sovietmečiu priežastis buvo ne prievartinė buržuazijos likvidacija, bet antrajame sovietinės okupacijos dešimtmetyje (nuo 1956–1957 m.) įsibėgėjusi Lietuvos industrializacija, kurios metu darbininkų klasės padidėjo žemdirbių klasių sąskaita. Trijų EGP klasių schema labiausiai praverčia išryškinant industrializacijos sąlygotus Lietuvos visuomenės klasinės struktūros pokyčius. 1923 m. Lietuvos klasinė struktūra, pavaizduota minimalia trijų klasių schema, yra tipišką agrarinės visuomenės socialinės struktūros pavyzdys. 1989 m. Lietuvos socialinę struktūrą vaizduojantis trijų EGP klasių modelis išryškina klasinę struktūrą, būdingą industrinėms visuomenėms, o tos struktūros būklę 2009 m. atspindintis modelis byloja apie pokyčius poindustrinės visuomenės linkme.

⁴³ Žr. *Truska L.* Visuomenės klasinės sudėties pakeitimas Lietuvoje socializmo statybos metais (2: 1940–1941).

2 lentelė. *Tarpukario, sovietinės ir posovietinės Lietuvos visuomenės klasinės struktūros modeliai, pagrįsti 3 EGP klasių schema*

Metai	EGP klasės							
	Dirbantys ne fizinį darbą		Žemdirbiai		Dirbantys fizinį samdomąjį darbą ne žemės ūkyje		Visi ekonomiškai aktyvūs asmenys*	
	Tūkst.	%	Tūkst.	%	Tūkst.	%	Tūkst.	%
1923	189 930	13,77	1 086 273	78,76	102 929	7,47	1 379 132	100
1989	637 845	33,55	280 761	14,8	982 626	51,65	1 901 232	100
2009	761 378	46,4	134 554	8,2	744 968	45,4	1 640 900	100

* Čia darome prielaidą, kad šiuolaikinės Lietuvos statistikoje naudojama „ekonomiškai aktyvaus“ (dalyvaujančio darbo rinkoje) gyventojų sąvoka turiniu iš esmės nesiskiria nuo 1923 m. gyventojų surašyme naudotos „savarankiško“ gyventojų sąvokos. Iš tikrųjų skirtumas yra, nes 1923 m. nebuvo pensininkų, kurie šiuolaikinėje statistikoje nelaikomi ekonomiškai aktyviais, nors yra savarankiški 1923 m. surašymo prasme. Tačiau pensininkų 1923 m. buvo tiek mažai, kad šis sutapatinimas rezultatų beveik nekeičia.

Šie teiginiai plačiais tarptautiniais palyginimais pagrįsti jau minėtame kitame autoriaus drauge su V. Morkevičiumi parašytame straipsnyje⁴⁴. Paskutinio teiginio neįmanoma pagrįsti be plačių tarptautinių palyginimų, kurie ten ir pateikti⁴⁵. Tiems palyginimams naudojami EST 4 apklausos duomenys, kurių pagrindu nustatomi tarptautiniu mastu palyginami santykiniai 11, 7, 5 ir 3 EGP klasių dydžiai⁴⁶. EST 4 apklausos Lietuvoje duomenys naudojami ir nustatyti absoliučius 2-oje ir 4-oje lentelėse nurodomus EGP klasių dydžius 2009 m. Tai daroma, dalijant Lietuvos centrinės statistikos valdybos nurodomą bendrą ekonomiškai aktyvių gyventojų (darbo jėgos)

skaičių 2009⁴⁷ pagal EST reprezentatyvios 2009 m. apklausos atskleistas procentines 11, 7, 5 ir 3 klasių dalis reprezentatyvioje imtyje⁴⁸. Siekiant išsiaiškinti dar 3 klasių, įtrauktų į 14 klasių schemą, santykinius ir absoliučius dydžius tenka naudoti papildomus šaltinius ir daryti hipotetines prielaidas. Kai kurių iš jų patikrinimas paliekamas tolesniems tyrimams.

Be tokių prielaidų nepavyksta išsiversti ir naudojant sovietinės statistikos duomenis EGP klasių dydžiams 1989 m. nustatyti, nors 3 klasių modelio atveju tos

⁴⁴ Žr. Morkevičius V., Norkus Z. Šiuolaikinės Lietuvos klasinė struktūra: neovėberiška analizė.

⁴⁵ Ten pat skaitytojas gali rasti atsakymą į klausimą, ar (ir kodėl) EGP klasių schema gali būti taikoma „socialistinės“ visuomenės klasei struktūrai analizuoti. Juk EGP klasės – tai profesinės darbo rinkos klasės, o minėtų visuomenių skiriamuoju bruožu įprasta laikyti rinkos pakeitimą viską aprėpiančiu planavimu ir administravimu.

⁴⁶ Kadangi tokių standartizuotų duomenų apie kitas Europos šalis 1923 ar 1989 m. neturime, palyginti tuometinės Lietuvos klasinę struktūrą su kitų Europos šalių klasine struktūra yra kur kas kebliau.

⁴⁷ Žr. Lietuvos statistikos metraštis 2010. Vilnius, 2010, p. 124. Prieiga per internetą: <http://www.stat.gov.lt/uploads/metraštis/LSM_2010_En.pdf> [žiūrėta 2013 01 30].

⁴⁸ EST tyrime į EGP klases išskirstomi ne tik apklausos metu dirbantys respondentai, bet ir visi turėję darbinę patirtį bei pozicijas (taigi, ir iš darbo rinkos pasitraukę pensininkai, ir bedarbiai, ir kada nors kokią nors darbą dirbusios namų šeimininkės). Eliminuojami tik visiškai jokio darbo nedirbę per visą savo gyvenimą asmenys, kurių didžiąją dalį (daugiau nei 80 %) sudaro apklausos metu dar niekada nedirbęs jaunimas. Taigi, 2-oje ir kitose lentelėse į klases išskirstoma absoliuti dauguma ir 225 100 2009 m. užregistruotų bedarbių. Tokių skaičiavimą galima pagrįsti pastebėjimu, kad praradęs darbą asmuo ne iš karto ir nebūtinai tampa „deklasuotu elementu“.

prielaidos nėra itin rizikingos. Tai reiškia, kad jeigu 2-oje lentelėje nurodyti skaičiai ir nėra tikslūs, tie netikslumai palyginti nedideli. Negalime sovietinėje statistikoje išskiriamos darbininkų klasės tapatinti su EGP dirbančiais fizinių darbą ne žemės ūkio samdomais darbininkais, nes sovietinėje statistikoje darbininkų klasei buvo priskiriami ir tarybinių ūkių darbininkai, kuriuos, remiantis EGP teorija, reikia laikyti žemdirbiais. Taip pat negalime sovietinėje statistikoje išskiriamos kolūkiečių klasės tapatinti su EGP žemdirbiais, nes ne visi kolūkių nariai buvo tikri žemdirbiai.

Ieškodami EGP žemdirbių klasės skaičiaus ir procentinės dalies 1989 m., iš kolūkiečių skaičiaus pirmiausia turime išskaičiuoti ne fizinių darbą dirbusius kolūkių narius (tai EGP klasių I, II, IIIa ir IIIb atstovai), taip pat su žemės ūkio gamyba tiesiogiai nesusijusius darbus dirbusius kolūkiečius darbininkus. Kita vertus, prie žemdirbių taip pat turi būti priskirti miškų ir tarybinių ūkių darbininkai. Vėlyvuojū sovietmečiu jokių didesnių skirtumų tarp abiejų tipų sovietinių žemės ūkio įmonių (kolūkių ir tarybinių ūkių) nebebuvo. Ir vieni, ir kiti buvo dideli valstybiniai dvarai, kuriuose didžioji darbuotojų dalis buvo žemės ūkio darbininkai, o mažesnioji – tarnautojai. Kadangi ir kolūkiai, ir tarybiniai ūkiai užsiimdavo ir ne žemės ūkio gamyba (mažų mažiausiai turėdavo statybininkų brigadas), kai kurie jų eiliniai darbuotojai buvo ne žemės ūkio darbininkai.

Mėginant nustatyti tikrųjų žemdirbių klasės dydį, svarbus orientyras yra skirtumas tarp 1989 m. surašymo duomenyse nurodyto bendro dirbančių protinį darbą asmenų skaičiaus (637 845 arba 33,5 % visų dirban-

čiųjų, kurių buvo priskaičiuota 1 901 232)⁴⁹ ir asmenų, priskirtų tarnautojų socialinei grupei skaičiaus (604 370 arba 31,7 %)⁵⁰. Darome prielaidą, kad skirtumą (33 475) sudaro ne fizinių darbą dirbantys kolūkių nariai – pradedant jų vadovais ir baigiant sąskaitininkais bei sandėlininkais. Atėmę šį skaičių iš surašymo duomenyse nurodyto žemės ir miškų ūkyje dirbusių kolūkiečių skaičiaus (1 85 870)⁵¹, gauname kolūkiečių, kurie buvo tikri žemdirbiai, skaičių (152 395). Sudėję jį su ten pat nurodytu žemės ir miškų ūkyje dirbusių darbininkų skaičiumi (128 366), gauname 2-oje lentelėje pateiktą EGP žemdirbių klasės dydį vėlyvuojū sovietmečiu – 280 761 (14,8 % visų dirbančių asmenų)⁵². Toje lentelėje nurodytas ne fizinių darbą dirbančių asmenų skaičius (637 845) tapatus jau minėtam 1989 m. surašymo duomenyse nurodytam protinį darbą dirbančių asmenų skaičiui⁵³. Dirbančių fizinių darbą ne žemės ūkyje skaičių (744 968) gauname, iš viso dirbančiųjų skaičiaus atėmę žemdirbių ir dirbančių protinį darbą sumą.

3. Žemdirbių klasės keturiolikos EGP klasių modeliuose

Lietuvos visuomenės klasinės struktūros vaizdą pradedame detalizuoti nuo žemdirbių superklasės, kuri visą tarpukario nepriklausomybės laikotarpį išliko pati

⁴⁹ Žr. 1989 metų visuotinio gyventojų surašymo duomenys, t. 2, p. 341.

⁵⁰ Ten pat, p. 125.

⁵¹ Ten pat, p. 162.

⁵² Tai mažiau, negu dirbusių žemės ir miškų ūkyje procentinė dalis (18,4 %). Tačiau nereikia užmiršti, kad kaip pramonėje dirba ne vien darbininkai, o paslaugų sferoje – ne vien tarnautojai, taip ir žemės ūkyje dirba ne vien žemdirbiai (bent jau industrinėje visuomenėje, kokia buvo vėlyvojo sovietmečio Lietuva).

⁵³ Žr. 1989 metų visuotinio gyventojų surašymo duomenys, t. 2, p. 323.

gausiausia, o Vilniaus Lietuvoje yra ir mažiausia, ir sparčiausiai mažėjanti. Ši uždavinį bene lengviausia spręsti, analizuojant sovietmečio laikų žemdirbių superklasės sudėtį, nes ji buvo labai paprasta. 1948–1951 m. kolektyvizacija buvo didžioji Lietuvos kaimo lygintoja. Kolektyvizacijos išvakarėse ten egzistavo trys skirtingos žemdirbių EGP klasės: smulkieji darbdaviai (9), be samdinių išsiverčiantys ūkininkai savininkai (10) ir žemės ūkio darbininkai (14)⁵⁴. Kolektyvizacijos esmė buvo pirmų dviejų (savininkų) klasių ekspropriacija, visus žemdirbius paverčiant vienalyte sovietinių kumečių – žemės ūkio darbininkų – klase (14).

„Sovietiniais kumečiais“ šios klasės atstovus vadiname todėl, kad jie panašiai kaip samdomi dvarų darbininkai iki 1922 m. žemės reformos dalį atlyginimo gaudavo ne pinigais, bet natūra („ordinarija“), kurios dalis būdavo ir žemės sklypas („arai“) maistui užsiauginti⁵⁵. Nors nominaliai kolūkiai buvo gamintojų kooperatyvai ir buvo skiriami nuo tarybinių ūkių („sovchozų“), kurie buvo laikomi valstybinėmis įmonėmis, vienintelis realus skirtumas iš pradžių buvo tas, kad kolūkiui neįvykdžius prievolių valstybei, jo kumečiai nei piniginių, nei natūrinio atlyginimo beveik visai negaudavo, o turėdavo pragyventi tik iš sodybinio sklypo ir ką pavykdavo pavogti iš kolūkio (t. y. valstybės). Apie 1965 m. įvedus garantuotą piniginių atlyginimą, jokių skirtumų tarp tarybinių ūkių darbininkų ir kolūkiečių nebeliko.

⁵⁴ Čia ir toliau skaitmenys skliausteliuose nurodo klasių numerius pirmajame 1-os lentelės stulpelyje.

⁵⁵ Žr. *Norkus Z.* Agrarinių reformų Pirmojoje ir Antrojoje Lietuvos respublikose lyginamoji istorinė sociologinė analizė // *Sociologija*. Mintis ir veiksmas. 2012, Nr. 1 (30), p. 5–52.

Šalia ir virš šios sovietinių kumečių klasės (14 = VIIb)⁵⁶ kaime atsirado ir tolydžio gausėjo ne fizinį darbą dirbančių darbuotojų, kuriuos mažiau abstrakčiuose klasinės struktūros modeliuose reikia priskaičiuoti prie aukštesniųjų (3) ir žemesniųjų (4) tikrųjų tarnautojų bei aukštesniųjų (5) ir žemesniųjų (6) netikrųjų tarnautojų klasių. Nors didžioji jų dalis buvo kolūkių nariai, jie buvo ne žemdirbiai, bet būtent žemės ūkio įmonėse dirbantys tarnautojai. Įsibėgėjus žemės ūkio gamybos mechanizacijai ir elektrifikacijai, pati sovietinių kumečių klasė diferencijavosi į dvi dalis, kurių vienai priklausė kvalifikuoti (mechanizatoriai, elektrikai, vairuotojai ir pan.), o kitai – nekvalifikuoti (lauko ir fermų) darbininkai. Į šią diferenciaciją galima būtų atsižvelgti pagal ne žemės ūkio darbininkų padalijimo į kvalifikuotų (12 = VI) ir nekvalifikuotų (13 = VIIa) darbininkų klases pavyzdį skiriant dvi žemės ūkio darbininkų – nekvalifikuotų ir kvalifikuotų – EGP klases.

Šios teoriniu požiūriu visiškai pagrįstos perskyros nedarome dėl to, kad sovietinė žemės ūkio darbininkų klasinė diferenciacija buvo trumpalaikė, ir todėl praverstų tik analizuojant vėlyvojo sovietmečio laikų Lietuvos kaimo socialinę struktūrą. „Vagnoriškoji“ dekollektyvizacija ne tik likvidavo besiformuojančią kvalifikuotų žemės ūkio darbininkų klasę, bet ir nemažą dalį kaimo tarnautojų klasių narių pavertė žemdirbiais, priversdama juos savarankiškai ūkininkauti ar tapti smulkiais kaimo darbdaviais (marksistine-leninine terminija – „buožėmis“). Per beveik 20 metų, praėjusių nuo dekollektyvizacijos pradžios, atsikūrė visos

⁵⁶ Čia ir toliau arabiškas skaitmuo kairėje lygybės ženklo pusėje nurodo klasės numerį pirmame, o skaitmuo dešinėje – jos numerį antrame 1-os lentelės stulpelyje.

trys ką tik minėtos iki kolektyvizacijos egzistavusios žemdirbių klasės. Be to, galima gana užtikrintai teigti, kad pokomunistinėje Lietuvoje atsikūrė ir stambiųjų darbdavių žemės ūkyje klasė. Jai turėtume priskirti darbdavius, kurie samdo ne mažiau kaip 10 darbuotojų. Dažniausiai tokie stambūs darbdaviai patys tiesiogiai nevadovauja jiems priklausančių įmonių darbui – tai daro samdomi vadybininkai. Todėl nėra pagrindo jų savininkus priskirti žemdirbių klasei – kaip ir 1922 m. žemės reformos likviduotų latifundijų savininkų, daugelis kurių netgi negyveno savo dvaruose ar Lietuvoje.

Po 1922 m. žemės reformos tokiems ūkiams atsikurti trukdė žemės reformos įstatymo nustatyta maksimali 80 ha (nuo 1929 m. – 150 ha) žemėvaldos riba. Net esant pigiai darbo jėgai ir žemam žemės ūkio gamybos mechanizacijos lygiui, tiek daug samdomų darbininkų netgi stambiausiems ūkiams nereikėjo. Pokomunistinėje Lietuvoje maksimalių žemėvaldos ribų nėra. Deja, nėra ir statistikos duomenų apie naujųjų dvarininkų skaičių, nors tam tikros informacijos šiuo klausimu galima rasti Lietuvoje nuo 1996 m. Lietuvos agrarinės ekonomikos instituto atliekamų Ūkių apskaitos duomenų tinklo (ŪADT; angl. *Farm Accountancy Data Network*)⁵⁷ duomenyse. 2009 m. 1 301 ūkininkų ūkio (*family farms*) ir 49 bendrovių tyrimo duomenimis, tarp ūkininkų iš viso nebuvo samdančių daugiau nei 10 darbuotojų⁵⁸. O apie bendroves pateiktuose duomenyse aptinkame, kad

⁵⁷ Tai ES šalyse veikianči unifikuoti informacinė sistema, atspindinti prekinę produkciją gaminančių ūkių veiklą. Lietuva yra įsipareigojusi jai reguliariai teikti mažiausiai 1 000 respondentinių ūkių duomenis. Žr. <<http://ec.europa.eu/agriculture/rica/>> [žiūrėta 2013 01 30].

⁵⁸ Žr. Lietuvos agrarinės ekonomikos institutas. Ūkių veiklos rezultatai (ŪADT tyrimo duomenys). Vilnius, 2010, p. 72.

tose bendrovėse, kurių valdomos žemės plotas buvo iki 500 ha, vidutinis darbuotojų skaičius yra 24 asmenys arba 18,7 sutartinio darbuotojo (skaičiuojant pagal išdirbtą laiką), o iš jų tik vidutiniškai du yra bendrovės nariai (akcininkai)⁵⁹. Pagal EGP klasių teorijoje naudojamus kriterijus, juos jau galima būtų laikyti stambiaisiais savininkais darbdaviais. Deja, nors šie duomenys leidžia padaryti kokybinę išvadą, kad stambiųjų savininkų pokomunistinės Lietuvos žemės ūkyje yra, jų nepakanka šios klasės dydžiui nustatyti⁶⁰. Užtat ne taip sunku pasakyti, iš kur ir kaip Lietuvoje atsirado naujieji dvarininkai. Kaip žinoma, žemės ūkio bendrovės (ŽŪB) pokomunistinėje Lietuvoje buvo įkurtos palengvinti kolūkių likvidaciją. Dauguma jų bankrutavo, tačiau kai kurios įrodė savo ekonominį gyvybingumą, buvo pertvarkytos į akcines bendroves, o jų kontroliniai paketai (realios nuosavybės teisės) atsidūrė arba jų buvusių vadovų, arba išorinių investuotojų rankose.

Abiejų ūkininkų EGP klasių (9 + 10 = IVc) ir žemės ūkio darbininkų (14 = VIIc) EGP klasės dydį galima nustatyti pagal reprezentatyvius 2009 m. EST Lietuvoje duomenis: 21 332 ūkininkai (1,3 %) ir 113 222 žemės ūkio darbininkai (6,9 %) (iš viso 134 554). Keblu pasakyti, kiek reprezentatyvūs yra ŪADT duomenys. Jeigu darysime tokią geranorišką prielaidą, o be to, dar tarsime, kad ūkiai, kurių ekonominis dydis yra didesnis negu 50 000 eurų pagal ŪADT klasifikaciją, Lietuvos sąlygomis negali išsiversti be samdomųjų darbininkų, tai galėsime padaryti išvadą, kad tarp ūkininkų (9 + 10 = IVc) nuolat samdančių

⁵⁹ Žr. ten pat, p. 107.

⁶⁰ Pasirodo, dar stambesnėse bendrovėse darbuotojų akcininkų (bendraturčių) santykinė dalis yra didesnė.

darbuotojus (9) buvo apie 25 %, o apie 75 % jų nesamdė (10). Pagrindas prielaidai, kad didesni nei 50 000 eurų ūkiai neišsiverčia be nuolatinių samdomų darbininkų: ŪADT duomenimis, ūkiuose, kurių ekonominis dydis yra mažiau nei 50 000 eurų, vidutinis metinis darbuotojų skaičius svyruoja tarp 1,65 ir 1,72, tai rodo, kad šie ūkiai daugiausia išsiverčia savo šeimos pajėgomis. O ūkių, kurių ekonominis dydis yra nuo 50 000 iki 100 000, šis rodiklis padidėja iki 1,83, ūkių, kurių ekonominis dydis nuo 100 000 iki 150 000 eurų, jis pašoka iki 2,25, o didesnių nei 150 000 eurų ūkių jis yra lygus 3,59⁶¹. Apie tyrimo imtį pranešama, kad joje buvo 18,6 % 40 000–100 000 eurų ekonominio dydžio ir 6,5 % 100 000 eurų slenkstį pranokstančių ūkių⁶². Dosniai suapvalinę ir gauname ketvirtadalį „naujųjų buožių“. Pritaikę šią proporciją EST 2009 m. apklausos pagrindu apskaičiuotam ūkininkų skaičiui (21 332), gauname į 4-ą lentelę įrašytus absoliučius (9) ir (10) ūkininkų EGP klasių dydžius: atitinkamai 5 333 (0,3 %) ir 15 999 (1 %).

Neverta stebėtis šiuo skaičiumi, kuris gali pasirodyti per mažas, nors jis tik parodo per paskutinius 90 metų Lietuvoje įvykusių socialinių pokyčių mastą. Jis atrodo per mažas todėl, kad miesto gyventojai iš inercijos tebetapatina kaimo gyventojus su ūkininkais, nors dabar tikri ūkininkai (asmenys, kuriems pajamos iš žemės ūkio yra pagrindinis pragyvenimo šaltinis) tėra kaimo gyventojų mažuma. O dauguma yra pensininkai, kurių pagrindinis pragyvenimo šaltinis yra pensija. Nominaliai tai

⁶¹ Žr. Lietuvos agrarinės ekonomikos institutas. Ūkių veiklos rezultatai, p. 72.

⁶² Žr. ten pat, p. 14. Žinoma, kiek keistoka, kad duomenų grupavimui pagal ūkių ekonominius dydžius pasirenkami intervalai taip įvairuoja.

ūkininkai, nes yra žemės savininkai. Tačiau jų žemėse realiai ūkininkauja nedaugelis tikrųjų ūkininkų, kuriems savininkai leidžia naudotis savo žemėmis už pagalbą apdirbant sodybinį sklypą. Ūkininko statusas „apsimoka“, nes suteikia galimybę gauti iš Europos Sąjungos fondų mokamas išmokas ir taip prisidurti prie pensijos.

Patenkančius į oficialiąją statistiką ūkius turi ir daugybė ne iš jų pragyvenančių asmenų, gyvenančių kaime (kelių darbininkai, mokytojai, administracijos darbuotojai ir pan.). Tik nominalūs ūkininkai yra ir daugelis didmiesčių apylinkėse bei ežeringose vietovėse kiekybiškai dominuojančių rekreacinių ūkių savininkų. Aišku, jie nepatenka į ŪADT, nors naudojami ūkininko statusu dėl mokestinių lengvatų, paprastesnio leidimų statyboms tvarkymo bei ES išmokų. Visos šios aplinkybės paaiškina skirtumą tarp žemdirbių skaičiaus, kurį parodo EST duomenys ir oficialioji statistika. Būtent, 2010 m. gegužę–rugsėjį vykusio visuotinio žemės ūkio surašymo duomenimis, Lietuvoje buvo 199 267 ūkininkų ir šeimos ūkiai⁶³. Teigtume, kad bent trečdalis jų šeimnininkai buvo ne tikrieji žemdirbiai, bet pensininkai ir kiti asmenys, kuriems pajamos iš realios žemės ūkio veiklos (taigi, atskaičius ES išmokas) ar darbo užmokestis už samdomą darbą pas

⁶³ Žr. Lietuvos statistikos metraštis 2011. Vilnius, 2011, p. 652. Verta pažymėti, kad per septynerius metus nuo 2003 m. vykusio visuotinio žemės ūkio surašymo ūkių skaičius sumažėjo 72 844 vienetais (buvo 272 111). 2001 m. gyventojų ir būstų surašymo metu tik 1 533 darbdaviai savininkai, turintys samdomų darbuotojų, kaip pragyvenimo šaltinį (buvo leidžiama nurodyti iki trijų) nurodė pajamas iš žemės ūkio veiklos. Išėitų, kad „naujųjų buožių“ ar (9) EGP klasės atstovų buvo dar mažiau, negu buvo apskaičiuota pagal 2009 EST ir ŪADT apklausos duomenis (nors per aštuonerius metus situacija galėjo smarkiai pasikeisti). Žr. Gyventojai pagal pragyvenimo šaltinius. Vilnius, 2003, p. 88.

ūkininkus ar bendrovėse nėra pagrindinis pragyvenimo šaltinis.

Kur kas įdomiau, kad ir absoliutūs, ir santykiniai žemės ūkio darbininkų klasės (14 = VIIb) dydžiai per beveik 90 metų pasikeitė kur kas mažiau. Kaip ką tik buvo nurodyta, jų 2009 m. buvo 113 222 arba 6,9 % visų ekonomiškai aktyvių gyventojų. 1923 m. visuotinio gyventojų surašymo duomenimis, žemės ūkio darbininkų Didžiojoje Lietuvoje buvo 231 091, arba 16,8 % ekonomiškai savarankiškų gyventojų⁶⁴. Čia dar reikia pažymėti, kad tą tolimą rugsėjį dalis samdomų žemės ūkio darbininkų galėjo būti užrašyti kaip dirbantys šeiminingo šeimos nariai. Mat pagal surašinėtojų duotas instrukcijas „tarnai, darbininkai ir kiti, gaunantieji visą išlaikymą, buvo priskaitomi prie tų šeimynų ir ūkių, kuriuose gyvena“⁶⁵. Kita vertus, surašinėtojai kaip samdomus žemės ūkio darbininkus veikiausiai užrašė ir nenuolatinius ar sezoninius darbininkus – taigi tuos, kurie dalį pajamų pragyvenimui gaudavo iš nuosavos ir nuomojamos žemės sklypo, kuriame dirbdavo tuo laiku, kai jiems nereikėdavo dirbti darbdavio ūkyje. Juk jie, kaip ir tuo metu dar gausūs dvarų kumečiai, „viso išlaikymo“ iš darbdavių negaudavo. Tokių turėjo būti nemažai, nes surašymas vyko per patį darbymetį. Todėl daug kaimo gyventojų, kurie surašymui vykstant sausio ar vasario mėnesį būtų buvę užrašyti kaip „šeimininkai ir administratoriai“, o vėlesnių tyrėjų marksistų būtų buvę traktuojami kaip „bežemiai“ ar „mažažemiai valstiečiai“, buvo užrašyti būtent kaip žemės ūkio darbininkai.

Tai yra gerai, nes dėl šių 1923 m. surašymo ypatumų jo užfiksuotas žemės ūkio

⁶⁴ Lietuvos gyventojai, p. 220.

⁶⁵ Lietuvos gyventojai, p. XXX.

darbininkų skaičius yra lengviau palyginamas su pagal 2009 m. EST tyrimo duomenis išvestu žemės ūkio darbininkų skaičiumi šiuolaikinėje Lietuvoje, nes daugumą jų sudaro būtent sezoniniai ar padieniai darbininkai. Šiuolaikiniai žemės ūkio darbininkai nelabai panašūs į tuos Juozo Baltušio apysakose vaizduojamus samdinius, kurie samdos laikotarpiui tapdavo jo namų ūkio nariais, dalį atlyginimo gaudami išlaikymu⁶⁶. Dauguma šiuolaikinių žemės ūkio darbininkų – tai buvę tarybinių ūkių ir kolūkių darbininkai. Likviduojant kolūkius ir tarybinius ūkius, dalis jų, susigrąžinę savo pačių ar (dažniau) jau tik tėvų valdytą tarpukario laikų žemės nuosavybę, tapo ūkininkais. Samdomais sezoniniais žemės ūkio darbininkais tapo daugiausia vadinamieji „trihektarininkai“, kolūkinės eros laikais atsikėlę gyventi ir dirbti į kitą vietovę ir po dekolektyvizacijos privatizavę sodybinius sklypus, tačiau naujoje vietoje neturėję nei pakankamai žemės, nei kitų išteklių tapti tikrais ūkininkais. Su ūkininkais darbdaviais jų nesieja nuolatinės darbo sutartys⁶⁷, o iš jų gaunamas atlyginimas nėra vienintelis pajamų šaltinis.

Viena šiuolaikinių bežemių ir mažažemių sklypininkų pajamų dalis yra žemės ūkio veiklos pajamos, gaunamos iš privatizuoto sodybinio sklypo. Svarbus vaikų turinčių šeimų pajamų šaltinis yra socialinės išmokos, kurių tarpukario Lietuvoje negaudavo net vargingiausiai gyvenę ir daugiausia vaikų turėję kaimo gyventojai. Dar vienas šiuolaikinių Lietuvos žemės ūkio darbininkų pajamų šaltinis yra be-

⁶⁶ Žr. *Morkūnas V.* Nuo tamsos ligi tamsos: (žemės ūkio darbininkų buitį Lietuvoje 1919–1940 m.). Vilnius, 1977.

⁶⁷ Jos būdingesnės žemės ūkio darbininkų darbo santykiams su bendrovėmis.

darbių pašalpos, kurių tarpukario Lietuvos kaimo bedarbiai taip pat negaudavo. Kadangi šiais laikais jos jau yra mokamos, daugeliui šiuolaikinių sklypininkų mažžemių atrodo, kad labiau apsimoka gauti tokią pašalpą ir tuo pačiu metu (nelegaliai) dirbti padieniu darbininku, negu ieškotis pastovaus legalaus samdomo darbo.

Nepaisant šių skirtumų, šiuolaikiniai sklypininkai (padieniai bei sezoniniai žemės ūkio darbininkai) labai panašūs į tarpukario laikų mažžemius ir bežemius ūkininkus, kurių nemažą dalį surašinėtojai 1923 m. veikiausiai užrašė kaip žemės ūkio darbininkus, o kai kuriuos nuolatinius samdomus žemės ūkio darbininkus – kaip ūkininkų šeimų narius. Padarius prielaidą, kad viena klaida anuliavo kitą, surašymo užfiksuotą žemės ūkio darbininkų skaičių (231 091, arba 16,8 % ekonomiškai savarankiškų gyventojų) galima laikyti pakankamai tikslu⁶⁸. Atėmę iš jau nustatyto žemdirbių skaičiaus (1 086 273) ką tik nurodytą samdomų žemės ūkio darbininkų skaičių (231 091), gauname kad ir kiek sąlyginį tikrųjų ūkininkų skaičių 1923 m. – 855 182 (kartu su jų ūkiuose dirbančiais šeimų nariais), arba 62 % visų ekonomiškai savarankiškų gyventojų.

⁶⁸ Per artimiausius 6–7 metus, kai dvarai buvo parceliuojami intensyviausiai, žemės ūkio darbininkų turėjo gerokai sumažėti. Mat 1930 m. įvykęs visuotinis žemės ūkio surašymas (apėmęs ir Klaipėdos kraštą) parodė kur kas mažesnę samdomų žemės ūkio darbininkų skaičių (153 800). Tai sudaro tik 15,51 % visų tais metais surašytų 991 300 Lietuvos žemės ūkyje nuolat dirbusių gyventojų (žr. *Vaskela G.* Lietuvos kaimo gyventojai, p. 98), o 1923 m. tokie sudarė apie 21,27 %. Šį skirtumą galima aiškinti ir žemės reformos poveikiu, ir tuo, kad 1930 m. prie žemės ūkio darbininkų buvo priskaičiuojami tik nuolatiniai žemės ūkio darbininkai. Siek tiek reikšmės turėjo ir Klaipėdos krašto įtraukimas, nes čia žemės ūkio darbininkų tarp žemdirbių buvo santykinai daugiau (27,2 % 1925 m. surašymo duomenimis. Žr. *Valsonokas R.* Klaipėdos problema, p. 279).

Dar kartą paliūdėję, kad dekokolektivizacija atkūrė tik menkutę tarpukario Lietuvos „stuburo“ – ūkininkijos dalį, čia pat turime konstatuoti dar vieną svarbų pokomunistinės ir tarpukario laikų žemdirbių superklasės vidinės sandaros skirtumą. 1923 m. ūkininkų skaičius 3,7 karto pranoko (vėlesniais metais žemės reforma tą santykį turėjo dar labiau padidinti) samdinių skaičių. 2009 m. žemės ūkio darbininkų skaičius 5,3 karto pranoko ūkininkų skaičių. Matuojant marksistiniu masteliu, tai rodo, kad pokolūkinis žemės ūkis yra kur kas kapitalistiškesnis (žemės ūkio gamyba daug platesniu mastu remiasi samdomo darbo išnaudojimu), negu buvo ikikolūkinis. Kita vertus, kartu šis ūkininkų ir samdomų darbininkų santykinių dalių bendrame žemdirbių skaičiuje „apsivertimas“ rodo, kad daugelio Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio ideologų ir restitucinės žemės reformos entuziastų 1989–1991 m. svajos apie „smetoninės“ kaimo Lietuvos atsikūrimą neišsipildė ne vien dėl to, kad tik nedidelė susigrąžinusių žemę miestiečių dalis panoro „grįžti prie žemės“. Socialiniu ir žemėvaldos santykių požiūriu pokolūkinis Lietuvos kaimas bei žemės ūkis iš esmės skiriasi nuo tarpukario laikų – labiau primena jų būklę iki 1922 m. žemės reformos⁶⁹.

Kaip ką tik galėjome įsitikinti, tikrųjų ūkininkų skaičiaus šiuolaikinėje Lietuvoje atskleidimas, o juo labiau jų suskirstymas į smulkiuosius darbdavius (9) ir tuos, kurie išsiverčia savo šeimos pajėgomis (10), yra sunkus uždavinys. Pateikti skaičiai ir procentai tėra pirminės darbinės hipotezės, kurių tikslas – paskatinti rimtesnius tyrimus,

⁶⁹ Žr. *Norkus Z.* Agrarinių reformų Pirmojoje ir Antrojoje Lietuvos respublikose lyginamoji istorinė sociologinė analizė.

nes tokių tuo tarpu nepavyko aptikti. O apie tarpukario Lietuvos ūkininkų susiskirstymą į (9) ir (10) klases yra labai išsamios ir rimtos literatūros. Mat sovietinių laikų autoriai, nagrinėję 1861–1940 m. Lietuvos kaimo gyventojų socialinę struktūrą, žūtbūt turėjo įrodyti, kad Lietuvos žemės ūkyje vyksta tie patys procesai, kuriuos K. Marxas ir V. Leninas laikė universaliomis kapitalizmo raidos tendencijomis, besireiškiančiomis tiek pramonėje, tiek žemės ūkyje: gamybos koncentracija ir centralizacija. Dėl jų samdomojo darbo neišnaudojanti „smulkioji buržuazija“ ((10) EGP klasė) pranykstanti, daugumai jos kaime tampant nekvalifikuotais pramonės darbininkais ((13) = VIIa EGP klasė), o mažumai – agrarine buržuazija ((9) EGP klasė), iš kurios ilgainiui išsiskiria dar ir stambieji žemvaldžiai ((2) EGP klasė). Todėl visi prieinami statistiniai duomenys buvo pakartotinai ir kruopščiai analizuojami, nors išvados ne visada būdavo vienodos.

Visai šiai literatūrai aptarti reikėtų atskiros studijos. Tačiau ją rašyti nėra prasmės, nes tai padaryta visą šią tyrimų tradiciją vainikuojančioje Gedimino Vaskelos knygoje⁷⁰, joje pačiu aukščiausiu lygiu išnagrinėta ir pati problema. Taigi su (9) EGP klase galima tapatinti sovietinėje marksistinėje literatūroje išskiriamus stambių valstiečių ir kapitalistinių savininkų socialinius sluoksnius. Prie pirmųjų buvo priskiriami stambūs ūkininkai, patys dirbę savo ūkiuose fizinį darbą („buožės“), o antrųjų – jau tik vadovavę ūkio darbams. Tarp paskutinių 1940 m. išvakarėse tik vienetai galėjo būti tokių, kurie būtų samdę daugiau kaip dešimt darbuotojų, tad abiejų sluoksnių atstovai gali būti priskirti smulkiųjų darbdavių klasei

⁷⁰ G. Vaskela. Lietuvos kaimo gyventojai: 1920–1940.

(9)⁷¹. Tačiau 1923 m. žemės reforma dar tik buvo prasidėjusi. Todėl, kaip jau nurodyta, apie 2 000 jos „aukų“ yra priskirtos tuo metu dar „netuščiai“ (2) EGP klasei. O marksistinėje literatūroje nurodomas smulkiųjų darbdavių žemės ūkyje (9) absoliutus skaičius svyruoja nuo 138 800 iki 237 000 asmenų, santykinis – nuo 10,76 iki 17,25 % bendro žemės ūkyje dirbusių asmenų skaičiaus⁷².

Paties G. Vaskelos apskaičiavimu, apie 100 000–105 000 (8,4 %) ūkininkų (su dirbančiais šeimos nariais) buvo stambių, o iki 24 000 (2,1 %) – itin stambių ar kapitalistinių ūkių savininkai⁷³. Tiesa, tie skaičiai remiasi 1930 m. visuotinio žemės ūkio surašymo duomenimis, taigi aprėpia ir Klaipėdos kraštą. Be to, dalis 1922 m. reformos apkarpytų dvarų savininkų iki 1930 m. perėjo iš (2) EGP klasės į (9) klasę. Vis dėlto nesant geresnių atspirties taškų, suskirstant 1923 m. surašymo suskaičiuotus ūkininkus į (9) ir (10) EGP klases, belieka naudoti G. Vaskelos nurodomas procentines dalis. Laikysime, kad ir 1923 m. 10,5 % ūkininkų ((9) + (10) = IVc EGP klasė) priklausė smulkiųjų darbdavių žemės ūkyje klasei (9), o 89,5 % vertėsi savo šeimos jėgomis (priklausė (10) EGP klasei). Absoliučiais skaičiais nuo jau nustatyto ūkininkų skaičiaus (855 182) tai reiškia 765 388 „paprastus“ ūkininkus („darbo valstiečius“) ir 89 794 smulkiuosius darbdavius, o procentinėmis ekonomiškai savarankiškų gyventojų skaičiaus dalimis – atitinkamai 55,5 % ir 6,5 %. Ką tik nurodyti skaičiai

⁷¹ Plg. Jefremenko A. (sud.). Lietuvos TSR valstybinės žemės ūkio komisijos protokolai 1940 m. Vilnius, 1976.

⁷² Žr. G. Vaskela. Lietuvos kaimo gyventojai: 1920–1940, p. 39.

⁷³ Žr. ten pat, p. 142.

ir pateikiami 14 EGP klasių Lietuvos visuomenės socialinės struktūros 1923 m. modelyje (žr. 4-ą lentelę).

4. Darbininkų klasės keturiolikos EGP klasių modeliuose

Ištyrę žemdirbių superklasės sandarą ir tos sandaros pokyčius, galime pereiti prie darbininkų (fizinį darbą ne žemės ūkyje dirbančių samdomų darbuotojų) superklasės sudėties analizės. Šios analizės uždavinys yra nustatyti prižiūrėtojų bei technikų (11 = V), kvalifikuotų (12 = VI) ir pusiau kvalifikuotų bei nekvalifikuotų (13 = VIIa) darbininkų klasių absoliutų ir santykinį dydžius bei aptarti tų dydžių pokyčius. Gali pasirodyti, kad tas uždavinys nėra sunkus. Juk sovietiniais laikais darbininkų klasės istorijos tyrimas buvo partinis ar valstybinis užsakymas, todėl šioje srityje galima tikėtis solidaus istorikų įdirbio. Iš tikrųjų, vykdydami šį užsakymą, komunistiniu laikotarpiu istorikų kolektyvai Lenkijoje ir Rytų Vokietijoje parašė daugiatomius šiai temai skirtus veikalus. Sovietų Sąjungoje tokius veikalus išleido ne tik kaimynės Baltarusijos (4 tomai), bet ir tolimojo Uzbekistano ir Kazachstano istorikai (po 3 tomus), o ką jau kalbėti apie kaip visada už lietuvių pažangesnius estus⁷⁴.

Paaiškinti, kodėl šiai konjunktūrai nepasidavė sovietinės Lietuvos istorikai – dar vienas iššūkis Aurimui Švedui ir kitiems pasipriešinimo bei prisitaikymo sovietinėje Lietuvoje tyrėjams. O čia tik konstatuosiu, kad darbininkų klasės raidai ir gyvenimui tarpukariu sovietinės Lietuvos istoriografija skyrė kur kas mažiau dėmesio, palyginti su

agrarinė istorija (jeigu neskaitytume grynai propagandinių⁷⁵ bei konjunktūrinių SSKP istorikų darbų, kuriuose daugiau rašoma apie tariamą LKP „vadovavimą darbininkų kovai“, o ne apie pačius darbininkus). Vytautas Merkys parašė fundamentinį veikalą apie darbininkų klasės atsiradimą Lietuvoje carinės Rusijos laikais⁷⁶, tačiau Konstantino Surblio⁷⁷ ir kitų autorių darbai, kurie nelabai gali lygintis su minėta A. Merkio knyga, skirti jau daugiausia „socializmo laikotarpiui“, o tarpukaris juose jeigu ir nušviečiamas, tai tik tarp kitko ir paviršutiniškai.

Perdėdami žemdirbių klasinę diferenciaciją, tuometiniai autoriai tuo pačiu metu turėjo menkinti bei užtušuoti klasinius skirtumus tarp darbininkų, nes juos gana keblu suderinti su tuo „išrinktosios klasės“ vaidmeniu, kuris marksizme priskiriamas proletariatui. Kadangi neovėberiškajai prieigai ši prielaida yra svetima (jai visos klasės lygios), tai ir kalbant apie darbininkų klasę vartojama daugiskaita, pagrindinį dėmesį skiriant įvairių darbininkų klasių padėties ir interesų skirtumams, kurie kartais virsta priešingumu. Dėl jų net tos pačios šalies „proletarų vienybės“ šūkis yra utopija, o ką jau kalbėti apie „visų šalių proletarų vienybę“. Tikrovėje darbininkai kaip socialinė kategorija yra taip pat susiskaidę į skirtingas darbo rinkos klases, kaip ir žemdirbiai bei tarnautojai.

⁷⁵ Žr., pavyzdžiui, *Balevičius Z.* Darbininkų padėtis buržuazinėje Lietuvoje. Vilnius, 1960.

⁷⁶ Žr. *Меркис В.* Развитие промышленности и формирование пролетариата Литвы в XIX в. Вильнюс, 1969.

⁷⁷ *Surblis K.* Tarybų Lietuvos darbininkų klasė. Vilnius, 1965; *to paties.* Tarybų Lietuvos visuomenės socialistinės klasinės struktūros raida: iš Lietuvos Komunistų partijos patirties formuojant išsivysčiusią socialistinę visuomenę. Vilnius, 1985.

⁷⁴ Žr. *Пуллаат Р.* (отв. ред.) История рабочего класса Советской Эстонии. Таллинн, 1985.

Iš tikrųjų, specialių žinių turinčių technikų ir tiesioginių darbininkų prižiūrėtojų (meistrų) padėtis darbovietėje (11 = V EGP klasė), o todėl ir interesai iš esmės skiriasi nuo jiems pavaldžių darbininkų padėties ir interesų. Meistrai yra tiesioginiai darbdavio atstovai darbovietėje, ir todėl negali būti jiems pavaldžių darbininkų „draugai“ jau vien dėl šios savo prievaizdo padėties – meistras turi persekioti ir bausti darbo drausmės pažeidėjus bei brokdarius. Pasitraukus iš darbo vienam vieninteliui technikui, kuris gal vienintelis moka suremontuoti kaip žinoma nuolat lūžtančias mašinas, visas gamybos procesas sustotų, padarydamas darbdaviui tiek pat nuostolių, kiek visų nekvalifikuotų darbininkų streikas. Todėl technikų derybinė pozicija santykiuose su darbdaviu dar stipresnė, palyginti su kvalifikuotais darbininkais (12 = VI EGP klasė), kurie lengviau pakeičiami nei technikai ir meistrai, tačiau tarpusavyje konkuruoja dėl darbo vietų kur kas siauresnė („nišinėse“) rinkose, palyginti su lengviausiai pakeičiamais ir prižiūrimais nekvalifikuotais darbininkais (13 = VIIa EGP klasė). Būtent ši labai plati nekvalifikuotų darbininkų tarpusavio konkurencija iki minimumo numušą jų darbo užmokestį ir atima bet kokias darbo vietos saugumo garantijas. „Išmanančiam amatą“ kvalifikuotam darbininkui keblu kaip į lygų žiūrėti į nekvalifikuotą darbininką, kuris šiais laikais išsivysčiusiose šalyse dažniausiai būna dar ir kitatautis imigrantas, o tarpukario Lietuvoje būdavo „šviežias“ išėivis iš kaimo.

1923 m. surašymo duomenys nepateikia pakankamos informacijos miesto darbininkų EGP klasių absoliutiems ir santykiniams dydžiams nustatyti. Tačiau tai galime padaryti, pasitelkę kitus šaltinius. Svarbiausi jų

yra ligonių kasų ir draudimo nuo nelaimingų atsitikimų statistikos duomenys. Tiesa, tokius duomenis turime tik apie antrąjį Kauno Lietuvos gyvavimo dešimtmetį. Jie buvo pradėti rinkti 1926 m. gegužės 18 d. įkurtai Vyriausiajai socialinio draudimo valdybai 1928 m. įsteigus pirmas septynias ligonių kasas, o nuo 1937 m. sausio 1 d. pradėjus vykdyti privalomojo draudimo nuo nelaimingų atsitikimų įstatymą, priimtą 1936 m. balandžio 30 d.⁷⁸ Atsižvelgiant į dienos darbo užmokestį ir ligonių kasai mokamo įnašo dydį, apdraustieji buvo suskirstyti į 6 klases. I klasei priklausė uždirbantys iki 4, II – iki 6, III – iki 8, IV – iki 10, V – iki 12, VI – daugiau negu 12 litų per dieną.

Ligonių kasų socialinio draudimo statistikos duomenimis, 1938 m. 60 % visų ligonių kasose užregistruotų darbuotojų uždirbdavo iki 4 litų per dieną, 20,8 % – nuo 4 iki 6 litų, 6,7 % – nuo 6 iki 8 litų, 3,9 % – nuo 8 iki 10 litų, 2,7 % – nuo 10 iki 12 litų, o 5,9 % – daugiau kaip 12 litų per dieną⁷⁹. Kita vertus, Lietuvos centrinio statistikos biuro duomenimis, 1935–1939 m. kvalifikuoto darbininko vidutinis darbo užmokestis už 8 valandų darbo dieną buvo 9,5–9,75 lito per dieną dideliuose miestuose ir 6,05–6,8 lito apskričių centruose⁸⁰. Taigi, galima I ir II darbo užmokesčio klasių apdraustusius (su tam tikromis abejonėmis dėl III klasės) tapatinti su nekvalifikuotais darbininkais ir teigti, kad jie sudarė apie

⁷⁸ Žr. *Mančinskas Č.* Socialinis draudimas Lietuvoje ir kova dėl jo 1919–1940 metais. Vilnius, 1971; *Aidukaitė J., Bogdanova N., Guogis A.* Gerovės valstybės kūrimas Lietuvoje: mitas ar realybė? Vilnius, 2012, p. 119–135.

⁷⁹ Žr. Socialinio draudimo statistikos 1938 metų metraštis. Kaunas, 1939, p. 72–73. Šie duomenys pateikti pagal: *Mančinskas Č.* Socialinis draudimas Lietuvoje ir kova dėl jo 1919–1940 metais, p. 78–79.

⁸⁰ Statistikos biuletenis. 1939, Nr. 5 (187), p. 183.

80 % visų ne žemės ūkio samdomųjų darbininkų⁸¹.

Ieškodami procentinės prižiūrėtojų bei technikų klasės dalies, pasiremsime tuos pačius statistinius duomenis analizavusio K. Surblio teiginiu, kad 3–4 % pramonės darbininkų sudarė vadinamąją darbininkų aristokratiją. Jai istorikas priskyrė uždirbusius daugiau kaip 15–18 litų per dieną arba 375–450 litų per mėnesį⁸². Tai maždaug atitinka X–XI kategorijos pirmo laipsnio valdininko pagrindinį atlyginimą 1924–1932 m.⁸³ „Prie darbininkų aristokratijos dažniausiai priklausė meistrai, pameistrai, technikai ir gerai apmokama tam tikra kvalifikuotų darbininkų dalis.“⁸⁴ Tai gana tiksliai atitinka (11 = V) EGP klasės charakteristiką neovėberiškojoje klasių teorijoje. Galimas dalykas, ši klasė buvo netgi dar gausesnė, nes darbuotojai, uždirbantys daugiau nei 400 litų per mėnesį, ligos draudimu draudžiami nebuvo. Tačiau kadangi tuo tarpu nematau, kaip šį spėjimą patikrinti, tai priimsiu K. Surblio nurodomą skaičių, tardamas, kad 11 = V EGP klasės atstovai sudarė 3 % visų ne žemės ūkio darbininkų, o kvalifikuoti – likusius 17 %.

Kadangi tarpukario laikotarpiu Lietuvos pramonės technologinis lygis iš esmės ne-

⁸¹ Ligonių kasos draudė ne tik privačiai samdomus darbininkus, bet ir savivaldybių ir neetatinius valstybės tarnautojus. Tačiau daugelis jų tik nominaliu teisiniu požiūriu buvo tarnautojai, o tikrovėje – darbininkai. Etatiniai valstybės tarnautojai nuo ligos buvo draudžiami atskira tvarka. Todėl galima daryti prielaidą, kad fizinių darbą ne žemės ūkyje dirbusių darbininkų uždarbio grupių procentinės dalys atitinka nurodomas ligonių kasų socialinio draudimo statistikos duomenyse.

⁸² Žr. *Surblys K.* Tarybų Lietuvos darbininkų klasė, p. 24.

⁸³ Žr. *Mikalauskas A.* Valstybės tarnautojai ir valstybės tarnyba Pirmojoje Lietuvos Respublikoje (1918–1940 m.). Daktaro disertacija, humanitariniai mokslai, istorija (05 H). Kaunas, 2007, p. 50.

⁸⁴ *Surblys K.* Tarybų Lietuvos darbininkų klasė, p. 24.

pasikeitė, darysiu prielaidą, kad ir 1923 m. ne žemės ūkyje dirbantys darbininkai buvo susiskirstę į EGP klases tomis pačiomis procentinėmis dalimis: 80 % – nekvalifikuoti ir pusiau kvalifikuoti (13 = VIIa), 17 % – kvalifikuoti (12 = VI) darbininkai, 3 % – prižiūrėtojai ir technikai (11 = V). Pagal šias procentines dalis išskirstę 102 929 fizinių darbą ne žemės ūkyje dirbusius darbininkus, kurie sudarė 7,47 % ekonomiškai savarankiškų gyventojų, gauname tokius trijų darbininkų klasių absoliučius dydžius bei procentines dalis bendrame ekonomiškai savarankiškų gyventojų skaičiuje: 82 343 (6 %) nekvalifikuotus ir pusiau kvalifikuotus darbininkus, 17 498 (1,27 %) – kvalifikuotus, 3 088 prižiūrėtojus ir technikus (0,2 %)⁸⁵.

2009 m. EST tyrimo Lietuvoje duomenimis, tais metais šalyje 28,2 % ekonomiškai savarankiškų gyventojų buvo pusiau kvalifikuoti ir nekvalifikuoti darbininkai, 16,9 % – kvalifikuoti darbininkai ir tik 0,2 % (arba 3 282 skaičiuojant nuo tų metų ekonomiškai aktyvių gyventojų skaičiaus) – darbininkų prižiūrėtojų ir technikų klasės atstovai⁸⁶. Ar tikrai absoliutūs ir santykiniai 11 = V klasės dydžiai nepasikeitė nuo tarpukario laikų? Tai mažai tikėtina, atsižvelgiant į per praėjusį laiką įvykusią industrinę Lietuvos ekonomikos transformaciją. Absoliutūs ir santykiniai kvalifikuotų ir nekvalifikuotų darbininkų klasių dydžiai yra gana tikroviški, nes iš esmės nesiskiria nuo bene panašiausių į Lietuvą pokomunistinių šalių – Estijos, Latvijos ir Lenkijos. 2008–2009 m. šiose šalyse atliekant 4-os bangos EST tyrimą, Estijoje aptikta 13 %, Latvijoje – 14 %,

⁸⁵ Žr. 4-ą lentelę.

⁸⁶ Žr. <<http://www.lidata.eu/index.php?file=files/tyrimai/ESS.html>> [žiūrėta 2013 01 30] ir *Morkevičius V., Norkus Z.* Šiuolaikinės Lietuvos klasinė struktūra.

Lenkijoje – 12 % kvalifikuotų ir atitinkamai 25,4 %, 27,1 % ir 22,7 % nekvalifikuotų darbininkų. O 11 = V (darbininkų prižiūrėtojų ir technikų) klasės atstovų šiose šalyse buvo rasta kur kas daugiau: 3,6 % – Estijoje, 2,2 % – Latvijoje ir 1,8 % – Lenkijoje⁸⁷. Tai suteikia pagrindą abejoti skaičiais 3 282 (0,2 %) patikimumu, kurį dar labiau sustvirtina pastebėjimas, kad pačioje imtyje tik 4 respondentai buvo priskirti prie 11 = V klasės. Taigi, mažas šios klasės dydis – veikiausiai yra klaidos, padarytos koduojant duomenis, padarinys.

Orientyrai, kaip ją ištaisyti, – tai ne tik ką tik nurodyti gretimų šalių rodikliai, bet ir jau paskelbti Lietuvoje 2011 m. gegužę–rugpjūtį atliktos EST 5-osios bangos apklausos duomenys⁸⁸. Dėl trumpo 4-ąją ir 5-ąją EST bangas skiriančio laiko daugeliu atvejų labiau tikėtina, kad jų rezultatų skirtumus (kai tokių yra) paaiškina ne pokyčiai pačioje Lietuvos socialinėje tikrovėje, bet jos matavimų paklaidos. Tinkamiausias būdas jas sumažinti – atsižvelgti į abiejų tyrimų rezultatus. Taigi, pagal 2011 m. atliktos apklausos rezultatus, Lietuvoje 5,6 % ekonomiškai savarankiškų gyventojų priklausė būtent darbininkų prižiūrėtojų ir technikų klasei⁸⁹. Šis skaičius jau aiškiai perdėtas, o tiesa gali būti kažkur „tarp Len-

kijos ir Latvijos“. Todėl tarsi, kad 2009 m. darbininkų prievaizdų ir technikų buvo apie 2 %, po 0,9 % atimdama iš kvalifikuotų ir nekvalifikuotų darbininkų procentinių dalių. Tada darbininkų klasių procentinės dalys (skaičiuojant nuo visos imties ir populiacijos) 2009 m. Lietuvoje būtų tokios: 27,1 % buvo pusiau kvalifikuoti ir nekvalifikuoti darbininkai, 16 % – kvalifikuoti darbininkai ir 2 % – darbininkų prižiūrėtojai bei technikai. Perskaičiuodami į absoliučius dydžius pagal 2009 m. ekonomiškai aktyvių gyventojų skaičių (1 640 900), gauname 444 684 pusiau kvalifikuotus ir nekvalifikuotus darbininkus, 262 544 kvalifikuotus darbininkus ir 32 818 technikų bei darbininkų prižiūrėtojų.

Ne žemės ūkyje fizinį darbą dirbančių darbininkų skaičių 1989 m. jau nustatėme (982 626 arba 51,65 % visų dirbusiųjų; žr. 2-ą lentelę). Tačiau surašymo duomenyse nerasime „gatavo“ jų išskirstymo į kvalifikuotų ir nekvalifikuotų darbininkų kategorijas ar juo labiau į atskirą kategoriją išskirtos darbininkų aristokratijos⁹⁰. Pirma, sovietiniuose statistikos rinkiniuose būdavo skelbiami duomenys apie procentinį darbininkų, dirbančių įvairiose „liaudies ūkio“ šakose, pasiskirstymą į dirbančius rankomis, „dirbančius su mašinų ir mechanizmų pagalba, o taip pat stebinčius automatų darbą“⁹¹, ir mašinų bei mechanizmų derintojus. Viename tokiame rinkinyje, išleistame likus keleriems metams iki Sovietų Sąjungos žlugimo, pranešama, kad 1985 m. sovietinės imperijos pramonėje pirmajai

⁸⁷ Žr. ten pat.

⁸⁸ Žr. <<http://www.lidata.eu/index.php?file=files/tyrimai/ESS.html>> [žiūrėta 2013 01 30].

⁸⁹ O abiejų apklausų duomenys apie žemdirbių klasių skaičių ir sudėtį beveik nesiskiria. 2009 m. EST apklausos imtyje buvo 6,9 % žemės ūkio darbininkų ir 1,3 % ūkininkų, 2011 m. – 6,7 % žemės ūkio darbininkų ir 1 % ūkininkų. Tokius nedidelius skirtumus galima aiškinti ir pačioje tikrovėje vykstančiais pokyčiais, nes sumažėjęs ūkininkų skaičius atitinka iš kitų šaltinių žinomas Lietuvos ūkio struktūrinės kaitos tendencijas. Būtent šiuo pagrindu ir drįsau teigti (žr. 3-ią skirsnį), kad 2010 m. visuotinio žemės ūkio surašymo metu suskaičiuotas šeimos ir ūkininkų ūkių skaičius – 199 267 – apima apie trečdalį „šiaudinių“ ūkininkų.

⁹⁰ Kažkodėl analizuodami išsivysčiusių kapitalistinių šalių visuomenes, marksistai leniniečiai šią darbininkų dalį išskyrė ir plūdo už nerevoliucingumą, o „socialistines“ – jau nebe.

⁹¹ Žr. Народное хозяйство СССР за 70 лет. Юбилейный статистический ежегодник. Москва, 1987, с. 109.

kategorijai priklausė 34,9 %, antrai – 51 %, o trečiajai – 14,1 % darbininkų⁹².

Vertinant ir naudojant šiuos duomenis, pirmiausia reikia pažymėti, kad darbas „su mašinų ir mechanizmų pagalba, o taip pat stebint automatų darbą“ nebūtinai reiškė kvalifikuotą (daugeliu atvejų – tik pusiau arba vidutiniškai kvalifikuotą), o tuo labiau – fiziškai lengvą darbą. Pranešdamas apie 1978 ir 1980 m. Lietuvoje atliktų sociologinių tyrimų rezultatus, Albinas Aškinis rašo: „<...> pasirodė, kad darbininkai, dirbantys staklėmis ir mašinomis, patiria didesnę fizinę krūvį negu dirbantys rankomis mechanizuotais įrankiais ir toki pat krūvį kaip dirbantys rankomis paprastais įrankiais. Nesumažėja ir automatizuotais įrengimais dirbančių darbininkų fizinis krūvis (didelį ir vidutinį fizinį krūvį turi 82 % apklaustų darbininkų ir tik 18 % – nedidelį.“⁹³ Taigi, toks fiziškai įtemptas „automatų darbo stebėjimas“ gali reikšti patį paprasčiausią darbą prie konvejerio, kuriam pakanka žemos kvalifikacijos.

Antra, informatyvesni būtų duomenys apie darbininkų pasiskirstymą pagal tarifines kategorijas, kurių vienoje profesijose bei šakose būdavo skiriama tik 3–4, kitoje – iki 10, o dažniausiai būdavo naudojama 6 tarifinių kategorijų klasifikacija. Profesijos, kurių darbo sudėtingumo diapazonas siauras (mažesnis tarifinių kategorijų skaičius), galėtų būti priskirtos prie nekvalifikuoto ar pusiau (vidutiniškai) kvalifikuoto darbo profesijų. Profesijų, kurių darbo sudėtingumo diapazonas didelis, atstovai,

atsižvelgiant į tarifinę kategoriją, galėtų būti padalyti į nekvalifikuotus, pusiau kvalifikuotus ir aukštos kvalifikacijos darbininkus. Taip daugelyje sovietinio laikotarpio sociologinių tyrimų ir daroma, išskiriant aukštos kvalifikacijos (V ir VI tarifinės kategorijos), vidutinės kvalifikacijos (III ir IV tarifinės kategorijos) ir žemos kvalifikacijos (I ir II tarifinės kategorijos) darbininkus⁹⁴. Tačiau apibendrintų statistinių duomenų apie darbininkų pasiskirstymą pagal tarifines kategorijas rasti nepavyko. Tuometinėje literatūroje pranešama, kad apie 1970 m. aukštos kvalifikacijos (V ir VI tarifinių kategorijų) darbininkų dalis SSRS pramonėje sudarė 21 %, o Lietuvos – 24 %⁹⁵. 1982 m. jų dalis Lietuvoje jau siekusi 28 %⁹⁶.

Atsižvelgdami į tai, kad sovietinės pramonės technologinis lygis per likusius iki komunizmo žlugimo metus spėjo dar kiek pakilti, darome prielaidą, jog kvalifikuotų darbininkų santykinė dalis bendrame darbininkų skaičiuje 1989 m. galėjo siekti 33 %. O dėl darbininkų prižiūrėtojų bei technikų (EGP klasė 11 = V) skaičiaus, tai vėl tenka pasikliauti K. Surblio teiginiu, nes kitų ekspertų šiuo klausimu vis dar nėra: „<...> sociologų apskaičiavimu, Tarybų Sąjungoje 1975 m. buvo apie 1,7 mln. darbininkų inteligentų. Tarybų Lietuvoje šiai grupei 1979 m. priklausė apie 40 000 darbininkų, t. y. maždaug 4 % visų respublikos darbininkų.“⁹⁷ Atsižvelgdami į tai, kad iki 1989 m. darbininkų dar spėjo kiek padaugėti, eksperto nurodytą skaičių galime padidinti iki 50 000. Tas skaičius nėra per didelis, nes būdingų rinkos ekonomikai gero

⁹² Народное хозяйство СССР за 70 лет. Юбилейный статистический ежегодник. Москва, 1987, с. 109.

⁹³ Aškinis A. Socialinės struktūros raida. Sociologinių tyrimų Tarybų Lietuvoje duomenimis. Vilnius, 1985, p. 59.

⁹⁴ Žr. ten pat, p. 49.

⁹⁵ Žr. ten pat.

⁹⁶ Žr. *Surblys K.* Tarybų Lietuvos visuomenės socialinės klasinės struktūros raida, p. 166.

⁹⁷ Ten pat, p. 174.

darbo stimulų (tai, viena vertus, baimė likti be darbo, o kita vertus – darbo užmokesčio ribojimų nebuvimas) stoką sovietinėse įmonėse reikėjo kompensuoti didesne darbininkų prižiūrėtojų ir kontrolierių gausa⁹⁸. Skaičiuodami nuo bendro darbininkų skaičiaus (982 626) 1989 m., gauname procentinę (11 = V EGP) klasės dalį (5,1 %). Dar 33 % skiriame (11 = VI) kvalifikuotų darbininkų klasei (324 267). Likę 61,9 % (608 359) – tai pusiau kvalifikuoti ir nekvalifikuoti darbininkai (12 = VIIa). Skaičiuojant nuo viso 1989 m. darbuotojų skaičiaus (1 901 232), darbininkų prižiūrėtojai ir technikai sudarė 2,6 %, kvalifikuoti darbininkai – 17,5 %, o nekvalifikuoti ir pusiau kvalifikuoti – 32 % visų darbuotojų. Būtent šios procentinės dalys ir reikalingos 14 klasių EGP modeliui – jas ir įrašome 4-oje lentelėje.

Matant visas forsutos sovietinės industrializacijos neigiamas ypatybes, tuo pačiu metu keblu neigti, kad sovietinės Lietuvos pramonė ne tik kiekybiškai (gamybos apimtims), bet ir kokybiškai (technologiniu lygiu) smarkiai pranoko tarpukario Lietuvos pramonę. Taigi, kvalifikuotų darbininkų nuošimtis vėlyvuju sovietmečiu buvo neabejotinai didesnis už pirmiau apskaičiuotą tarpukario Lietuvos rodiklį (apie 17 %). Bėda tik, kad tas lygis daugumoje sovietinės Lietuvos pramonės šakų vis tiek atsiliko nuo pasaulinio lygio. Šį keblumą dar labiau

⁹⁸ Skirtingai nuo tarpukario Lietuvos laikų, sovietmečiu ši klasė (11 = V EGP) tik su išlygomis gali būti vadinama „darbininkų aristokratija“, nes jos atlyginimai taip smarkiai kaip anais laikais nesiskyrė nuo kitų darbininkų klasių (ypač – nekvalifikuotų darbininkų) atlyginimų. Tuo pačiu metu jos atstovų darbas (tiesiogiai prižiūrėti darbininkus) buvo kur kas sunkesnis, nes eilinių darbininkų beveik neveikė grasinimas atleisti iš darbo. Apie darbininkų skatinimo ir kontrolės sovietinėse įmonėse problemas žr. *Grybkauskas S.* Sovietinė nomenklatūra ir pramonė Lietuvoje 1965–1985 metais. Vilnius, 2011, p. 324–328.

sukomplikavus ne visai apgalvotai rinkos reformų (o ypač – privatizacijos) politikai, įvyko dalinė Lietuvos deindustrializacija. Jos metu buvo likviduotos ne vien tos pramonės įmonės bei šakos, kurios vis tiek nebūtų pajėgusios persitvarkyti konkurencingai tarptautinėje rinkoje produkcijai gaminti⁹⁹. Darbininkų klasių dalis bendrame ekonomiškai aktyvių asmenų skaičiuje mažėjo greičiau (nuo 51,65 % iki 45,1 %), palyginti su šio skaičiaus (nuo 1 901 232 iki 1 379 132) ir darbininkų EGP klasių bendro skaičiaus (nuo 982 626 iki 740 046) mažėjimu¹⁰⁰.

Kadangi sovietinės Lietuvos ekonomikoje pramonės sektorius buvo hipertrofuotas, šią permainą galima vertinti pozityviai¹⁰¹. Ne taip optimistiškai nuteikia pastebėjimas, kad darbininkų klasių lyginamosios dalys bendrame jų skaičiuje (740 046) liko beveik tokios pačios, kaip ir vėlyvuju sovietmečiu – 4,4 % (32 818) technikų ir prižiūrėtojų, 35,5 % (262 544) kvalifikuotų ir 60,1 % (444 684) žemos bei vidutinės kvalifikacijos (pusiau kvalifikuotų) darbininkų. Tai rodo tam tikrą posovietinės Lietuvos pramonės sektoriaus technologinio lygio stagnaciją, kuri vėlgi primena tarpukario laikus, kai Lietuvos ūkiui, ligi tol buvusiam muitų sienomis atitvertos nuo pasaulinės rinkos Rusijos ekonomikos dalimi, reikėjo ieškotis

⁹⁹ Žr. *Stankevičius P.* Lietuvos pramonės transformacijos ir jų socialinės-ekonominės pasekmės. Vilnius, 2009.

¹⁰⁰ Žr. 2-ą lentelę.

¹⁰¹ Verta atkreipti dėmesį, kad darbininkų (visų pirma, nekvalifikuotų ir mažai kvalifikuotų) klasėms priklauso ne vien pramonėje, bet ir paslaugų sektoriuje dirbantys darbuotojai. Pramonės darbininkų dalis bendrame gyventojų skaičiuje posovietiniu laikotarpiu sumažėjo kur kas labiau, palyginti su darbininkų santykinės dalies sumažėjimu, nes, išsiplėtus paslaugų sektoriui, padidėjo ne tik jame dirbančių tarnautojų, bet ir darbininkų klasių santykinė dalis bendrame ekonomiškai aktyvių gyventojų skaičiuje.

vietos tarptautiniame darbo pasidalijime. Tuo metu ją kompensavo gana dinamiška žemės ūkio plėtra ir vieno modernaus pramonės sektoriaus – į eksportą orientuotos maisto pramonės – sukūrimas valstybės remiamo kooperacijos sąjūdžio lėšomis¹⁰². Šiam „proveržiui“ (tinkamo eksportuoti sviesto ir bekono gamybai) nereikėjo nei itin didelių kapitalų, nei radikalių technologinių inovacijų. Šiuolaikinėje Lietuvoje tokio kompensatoriaus vaidmenį kol kas atlieka Europos Sąjungos parama, kuri ilgalaikėje perspektyvoje (turime tuo tikėti) subrandins šalies gamybinę jėgą.

5. Savininkų klasės keturiolikos EGP klasių modeliuose

Konkretindami Lietuvos visuomenės klasinės struktūros analizę mažėjančios abstrakcijos metodu, toliau turime į EGP klases išskaidyti ne iš „juodo“ (fizinio) darbo gyvenančiųjų („baltarankių“) superklasę. Tai padarysime dviem žingsniais. Pirma (šiam skirsnyje) iširsime ir palyginsime savininkų klasių absoliučius ir santykinus dydžius. Tame pačiame skirsnyje dėl taikomo skaičiavimo metodo pradėsime skaičiuoti ir tarnautojus, tą darbą užbaigsime paskutiniame skirsnyje.

Absoliučius smulkiųjų darbdavių savininkų, samdančių iki 10 darbuotojų (7 = IVa) ir išsiverčiančių šeimos jėgomis savininkų (8 = IVb) EGP klasių dydžius pokomunistinėje Lietuvoje nustatome pagal šioms klasėms priklausančių respondentų santykinę dalį 2009 m. EST tyrimo imtyje – 1,5 % (24 614) ir 1,8 % (29 536). Kaip

¹⁰² Žr. Norkus Z. Kooperacija prieš rinkos ir valdžios nesėkmes, arba kaip anksčiau laiko sukurti gerą kapitalizmą // Problemos. 2012, t. 82, p. 27–58.

skaitytojas jau galėjo įsitikinti, nustatant EGP klasių santykinius bei absoliučius dydžius šiuo metodu, neįmanoma išvengti paklaidų, kurios tuo didesnės, kuo mažesnės pačios klasės. Taigi, ir šiuo atveju pateikiami skaičiai yra tik orientaciniai. Tačiau jie nekelia tokių abejonių, kokias sukėlė šiuo metodu išvestos pradinės prižiūrėtojų ir technikų EGP klasės charakteristikos, nes pateikti skaičiai mažai skiriasi nuo tų, kuriuos aptinkame panašiose į Lietuvą pokomunistinėse šalyse¹⁰³.

Be to, pasitikėjimą šiais skaičiais sustiprina jų ir Lietuvos gyventojų ir būstų surašymo 2001 m. duomenų, kuriais jau pasiremta, ieškant smulkiųjų darbdavių šiuolaikinės Lietuvos žemės ūkyje skaičiaus, atitikimas¹⁰⁴. Šio surašymo metu buvo surašyti savarankiškai dirbantys, neturintys nuolatinių samdomų darbuotojų gyventojai, kurie kaip vieną iš savo pragyvenimo šaltinių nurodė pajamas iš nuosavo verslo ne žemės ūkyje¹⁰⁵. Deja, iš surašymo duomenų neįmanoma nustatyti, kuriai jų daliai pajamos iš nuosavo verslo yra pagrindinis pragyvenimo šaltinis – ją ir galima būtų tapatinti su ta smulkiosios buržuazijos EGP klase, kurią vadiname 8 = IVb. Šiaip ar taip, abu skaičiai (24 614 ir 26 298) yra visai palyginami, nors Lietuvoje vykstantys socialiniai pokyčiai tokie

¹⁰³ Žr. Morkevičius V., Norkus Z. Šiuolaikinės Lietuvos klasinė struktūra.

¹⁰⁴ Žr. Gyventojai pagal pragyvenimo šaltinius, p. 88–89. Išvados pagrįstumui tikrinti labiau tiktų 2011 m. visuotinio gyventojų ir būstų surašymo duomenys. Šiuo atveju datos viena nuo kitos būtų nutolusios tik pusantų metų (EST 4 apklausa vyko 2009 m. spalį–2010 m. sausį, surašymas – 2011 m. kovą). Deja, 2011 m. surašymo duomenys mus dominančiu klausimu dar nepaskelbti.

¹⁰⁵ Buvo galima nurodyti iki 3 šaltinių iš 10. Dauguma (81 %) nurodė vieną, 15 % – du, 1 % – tris. Žr. ten pat, p. 6.

spartūs, kad per aštuonerius metus daug kas galėjo pasikeisti¹⁰⁶.

Tikrinant išvadą apie kitos smulkiosios buržuazijos EGP klasės (smulkiųjų darbdavių ne žemės ūkyje; 7 = IVa) skaičių, praverčia Statistikos departamento prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės pateikiama Statistinio verslo registro informacija apie ūkio subjektus¹⁰⁷. Pagal šią informaciją, 2010 m. pradžioje buvo 31 184 veikiančios uždarnosios akcinės bendrovės, įdarbinančios daugiausia 9 asmenis, ir 14 985 individualios įmonės, įdarbinančios tokių pat maksimalų darbuotojų skaičių. Šiuose duomenyse atskirai neišskiriamos žemės ūkio srityje dirbančios individualios įmonės ir akcinės bendrovės, kurių savininkai priklauso kitai – smulkiųjų darbdavių žemės ūkyje – klasei. Be to, vienas fizinis asmuo gali įregistruoti daugiau nei vieną individualią įmonę ir būti kelių akcinių bendrovių akcininkas. Atsižvelgiant į visas šias aplinkybes galima teigti, kad šie duomenys iš esmės atitinka pagal EST 2009 m. apklausos duomenis nustatytą skaičių (24 614).

Tame pačiame leidinyje galima rasti informaciją, reikalingą stambiuųjų darbdavių klasei (1) atskirti nuo aukštesniųjų tarnautojų, su kuriais ji sujungama EST apklausoje. Būtent, tas pats šaltinis nurodo, kad 2010 m. pradžioje Lietuvoje veikė 14 357 individualiosios įmonės ir 1 757 uždarnosios akcinės bendrovės, įdarbinančios daugiau nei 10 darbuotojų¹⁰⁸. Atsižvelgus į tas pačias aplinkybes, į kurias ką tik atsižvelgėme

skaičiuodami smulkiuosius darbdavius, galima teigti, kad Lietuvos stambiuųjų darbdavių klasei atstovauja daugiausia 10 000 asmenų. Tai sudarytų kiek daugiau negu pusę procento (0,006) ekonomiškai aktyvių gyventojų. Abu skaičiavimus netiesiogiai patvirtina ir 2001 m. gyventojų ir būstų surašymo duomenys, kuriuose 33 118 asmenų užrašyti kaip darbdaviai savininkai, turintys samdomų darbuotojų¹⁰⁹. Tiesa, 14 036 iš jų kaip vieną iš savo pajamų šaltinių nurodė dar ir darbo užmokestį. Tačiau akcinių bendrovių bendraturčiai gali gauti pajamų iš jų ir kaip tų akcinių bendrovių samdomi darbuotojai – direktoriai ar kitokie vadovai, išsimokėdami sau už šias pareigas atlyginimus, net kai negali gauti išsimokėti sau dividendų.

Toliau skaičiuosime stambiuosius, smulkiuosius darbdavius ir savarankiškai dirbusius savininkus Kauno Lietuvoje. Bene pirmas tai padaryti mėgino iš Balstogės kilęs Leo Raschkes-Raschkesas 1931 m. Berlyno universitete apgintoje disertacijoje, kurią jis parašė, vadovaujamas garsiojo vokiečių ekonomisto ir sociologo Wernerio Sombarto¹¹⁰. Tyrinėtojas pirmiausia pažymi, kad ir esant labai nedideliame (ypač jeigu lygintume su mūsų laikais) akcinių bendrovių skaičiui (1924 m. jų Lietuvoje buvo tik 104), tarp daugelio jų akcininkų aptinkami tie patys asmenys. L. Raschkes-Raschkesas tai aiškino tuometinės mokesčių teisės ypatybėmis: „<...> akcinės bendrovės

¹⁰⁶ Todėl (pvz.) 2009 m. Lietuva kur kas labiau skyrėsi nuo 1993 m. Lietuvos, negu Lietuva spėjo pasikeisti nuo 1923 m. iki 1939 m.

¹⁰⁷ Žr. Ūkio subjektai. Pagrindiniai duomenys 2009. Vilnius, 2010, p. 9–10. Prieiga per internetą: <http://www.stat.gov.lt/lt/catalog/download_release/?id=3482&download=1&doc=1744> [žiūrėta 2013 01 30].

¹⁰⁸ Žr. ten pat.

¹⁰⁹ Gyventojai pagal pragyvenimo šaltinius, p. 88–89. Reikia atkreipti dėmesį, kad šis skaičius apima ir stambiuosius, ir smulkiuosius savininkus darbdavius.

¹¹⁰ Žr. *Raschkes-Raschkes L. Die Bevölkerung Litauens nach ihrer nationalen Struktur, Berufsgliederung und gesellschaftlichen Schichtung. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde genehmigt von der Philosophischen Fakultät der Friedrich Wilhelms Universität zu Berlin. Berlin, 1931.*

Lietuvoje apmokestinamos ne kaip čia įprasta pagal jų bendrąjį (*Bruttonutzen*), bet pagal grynąjį pelną.¹¹¹ Laikydamas tikrais kapitalistais tik įmonių, įdarbinančių ne mažiau kaip 15 darbuotojų savininkus bei urmo prekybininkus, jis 1924 m. Kauno Lietuvoje priskaičiavo tik 1 700 (su šeimų nariais – 8 000) tikrų kapitalistų, o tai sudarė apie trečdalį procento visų gyventojų¹¹².

Tačiau iš šių skaičių L. Raschkes-Raschkesas įtraukė ir trečdalį (apie 600) iš 1 883 jo suskaičiuotų daugiau nei 100 ha valdančių žemvaldžių, kurie, jo nuomone, tvarką savo ūkius „kapitalistiškai“, taip pat apie 100 stambių tuometinio šešėlinio ir pusiau šešėlinio verslo veikėjų. Prie jų L. Raschkes-Raschkesas priskyrė urmo kontrabandininkus bei pseudokooperatininkus. Tokiais jis laikė verslininkus, kredito kooperatyvų iškaba pridengiančius privačias kredito firmas, kad pasinaudotų Lietuvos vyriausybės lengvatomis kooperatyvams. Baigęs šiuos skaičiavimus, L. Raschkes-Raschkesas daro netikėtą (aiškiai jo mokytojo W. Sombarto inspiruotą) posūkį, pareikšdamas, kad buržuaziją išskiria ne tik ir ne tiek kapitalo dydis ar samdomų darbuotojų skaičius, bet „kapitalistinė dvasia“ ar „ekonominis racionalizmas“, kuriuo vadovaujama verslo veikloje. Tik pagal jam vienam žinomus požymius jis nustato, kad tokia „dvasia“ buvusi būdinga 8 000–8 500 gyventojų (skaičiuojant su šeimos nariais – 38 000–40 000) arba iki 2 % visų Lietuvos gyventojų¹¹³.

Geriau vadovautis apčiuopiamesniais kriterijais. Svarbiausias jų – tai jau ne kartą minėtas stambaus darbdavio požymis: ne mažiau kaip 10 darbuotojų įdarbinimas.

¹¹¹ Ten pat, p. 22.

¹¹² Žr. ten pat, p. 46.

¹¹³ Žr. ten pat, p. 47.

Naudosime tuos pačius šaltinius¹¹⁴, kuriais savo skaičiavimuose rėmėsi Petronėlė Žostautaitė, bet jai teko vadovautis dabar jau nebeprivaloma marksistine-leninine metodologija¹¹⁵, įpareigojusia kapitalistus skirstyti į stambiuosius, vidutinius ir smulkiuosius. Stambiųjų Kauno Lietuvos darbdavių klasei (1) priskirsiu fabrikų ir gamyklų savininkus, kuriems reikėjo pirkti I–VI rūšies patentus (tokių buvo 1 012), stambiausius privačių bankų akcininkus (apie 100 asmenų), visų prekybos įmonių, kurioms reikėjo įsigyti I rūšies patentus (400), ir ketvirtadalio įmonių, kurioms reikėjo įsigyti II rūšies (1 403) prekybos patentus, savininkus (t. y. 350 asmenų)¹¹⁶, taip pat apie 50 stambių verslininkų, dirbusių transporto ir ryšių srityje, kur šiaip jau dominavo valstybinės įstaigos. Darome prielaidą, kad vienam savininkui priklausė viena įmonė¹¹⁷. Tada galime padaryti išvadą, kad 1923 m. šią klasę sudarė apie 2 000 asmenų arba 0,0015 Didžiosios Lietuvos ekonomiškai savarankiškų gyventojų. Tai daugiau negu P. Žostautaitės suskaičiuotas stambių (apie 700), bet mažiau, negu jos nurodomas bendras vidutinių ir stambių (8 500) nežemdirbinės buržuazijos atstovų skaičius. Straipsnio autoriaus nuomone,

¹¹⁴ Žr. *Gruodis D.* (sud.). Lietuvos pramonė ir jos gamyba. Kaunas: Spindulys, 1930, p. 34, kur pateikiama 1923–1928 m. išpirktų pramonės patentų statistika; Prekybos įmonės Lietuvoje 1923 m. // Statistikos biuletenis. 1924, Nr. 7, p. 21.

¹¹⁵ Žr. *Žostautaitė P.* Nežemdirbinė buržuazija ir smulkiaburžuaziniai sluoksniai // R. Žepkaitė (ats. red.). Klasės ir politinės partijos Lietuvoje 1919–1926 metais, p. 18–24.

¹¹⁶ Maždaug tiek galėjo būti prekybos įmonių, kurių metinė apyvarta viršijo 1 milijoną litų.

¹¹⁷ Tokią prielaidą vargu ar galima daryti pokomunistinio kapitalizmo atveju, kur akcinė bendrovė tapo dominuojanti privataus sektoriaus įmonių nuosavybės forma. Tačiau remiantis L. Raschkes-Raschkesu, 1923 m. jų Lietuvoje buvo tik 104.

tiek daug stambių darbdavių prisiauginome ir išsipuoselėjome jau tik pokomunistinėje Lietuvoje.

Sumažėjus stambiųjų darbdavių skaičiui, atitinkamai padidėja smulkiųjų darbdavių arba pirmosios iš dviejų smulkiosios buržuazijos EGP klasių (7 = IVa) dydis. Tai pramonės įmonių, kurioms reikėjo pirkti VII ir VIII rūšies patentus, savininkai (4 390), trys ketvirtadaliai prekybos įmonių, kurioms reikėjo įsigyti II rūšies patentus, savininkų (4 209), trečdalis įmonių, kurių savininkams reikėjo įsigyti III rūšies patentus, savininkų (3 620). Šiuo klausimu kartu su P. Žostautaitė remiuosi Liudo Truskos, kuris teigė, kad trečdalis šio tipo įmonių naudojo samdomąjį darbą, vertinimu¹¹⁸. Be to, dar reikia priskaičiuoti apie 200 smulkiųjų darbdavių transporte bei ryšiuose, o visą sumą padauginti iš dviejų. Nors 1923 m. dirbantys šeimos nariai nurodyti kiekvienai ūkinės veiklos sričiai, jie ten neišskirstyti pagal įmonės šeimininko ar administratoriaus valdomos įmonės dydį. Galima daryti prielaidą, kad stambių įmonių savininkų šeimos nariai retai dirbdavo jų šeimininkų valdomose įmonėse, o smulkiųjų darbdavių įmonėse tai buvo toks pat įprastas dalykas kaip ir tose įmonėse, kurių savininkai darbuotojų nesamdydavo.

Reikalas tas, kad tarpukario Lietuvoje šeimos įmonė su namų ūkiu, neatskirtu nuo verslo įmonės, buvo dominuojanti įmonės forma ne tik žemės ūkyje, bet ir prekyboje bei amatuose. Tuometinis kapitalizmas buvo šeimyninis¹¹⁹. Smulkūs prekybininkai

¹¹⁸ Žr. Truska L. Visuomenės klasinės sudėties pakeitimas Lietuvoje socializmo statybos metais (I. Paskutiniai buržuazinės santvarkos metai), p. 115.

¹¹⁹ Žr. Norkus Z. Kapitalizmo raidos Lietuvoje bruožai ir etapai (iki 1940 m.) postmarksistiniu požiūriu // Lietuvos istorijos studijos. 2012, t. 29, p. 9–36.

ir amatininkai prekiaudavo ir dirbdavo savo namuose, ir dauguma jų išsiversdavo savo šeimos pajėgomis. „Pašaliniai“ asmenys būdavo samdomi, kai tų pajėgų nebepakakdavo dėl šeiminių aplinkybių arba verslui išsiplėtus. Tačiau ir šie samdiniai dažnai būdavo giminaičiai.

Taip dažnai pasitaiko ir šių laikų Lietuvos individualiose įmonėse. Tačiau dirbančių šeimos narių (ar juo labiau giminaičių) priskyrimas tai pačiai klasei, kuriai priklauso jos šeimininkas, šiais laikais yra problemiškesnis. Išsiplėtojus gerovės valstybei, kurios finansinė išraiška yra atskaitymai „Sodrai“, patys samdos bei darbo santykiai pasidarė kur kas labiau formalizuoti. Be to, smulkių darbdavių ir jų įmonėse dirbančių giminaičių ir net šeimos narių santykius neišvengiamai veikia pasikeitusi kultūrinė aplinka, kai net grynai santuokinius santykius vis dažniau reguliuoja formalios vedybų sutartys, tiksliai apibrėžiančios ne vien sutuoktinių turtinius santykius. Juo labiau formalios darbo sutartys (mokant atlyginimą ir darant atskaitymus „Sodrai“) sudaromos su dirbančiais šeimos nariais.

Todėl per 2001 m. gyventojų ir būstų surašymą¹²⁰ iš 39 738 asmenų, kurie nurodė esą „šeimos nariai, dirbantys šeimos įmonėje ar ūkyje“, net 36 279 patikslino, kad tas ūkis pajamas gauna iš žemės ūkio veiklos¹²¹. Taigi, už žemės ūkio ribų tokie darbo santykiai, kai šeimos nario įmonėje dirbančio šeimos nario su jos galva (vyru, žmona, broliu ar pan.) nesieja formali darbo sutartis, tapo retenybe. Per 1923 m. gyventojų surašymą 1 174 šeimininkams ir administratoriams, dirbantiems tekstilės

¹²⁰ Atitinkami 2011 m. surašymo duomenys dar nepaskelbti.

¹²¹ Gyventojai pagal pragyvenimo šaltinius, p. 88.

„pramonėje“¹²², teko 3 489 dirbantys jų šeimos nariai, o 16 575 prekybos įmonių šeiminiams ir administratoriams – 8 242 dirbantys šeimos nariai. L. Truska teigia, kad visi jie dirbo I–III rūšies¹²³ prekybos įmonėse, nes „IV–V rūšies įmonėse dėl prekybos patalpų pobūdžio, o taip pat dėl visiškai menkos apyvartos pilnai pakako 1 asmens, nebuvo galimybės ir reikalo bent kiek plačiau panaudoti šeimos narių darbą“¹²⁴. Šiuo pagrindu ir teigiu, kad apskaičiuotą pagal išpirktų patentų skaičių smulkiųjų darbdavių savininkų kiekį reikia padvigubinti, tai pačiai klasei priskaičiuojant ir jų valdomose įmonėse tikėtina dirbusius šeimos narius.

Priėmus šį pasiūlymą, bendras ne žemės ūkio veikla užsiimančių smulkiųjų darbdavių skaičius padidėja iki 24 800 (1,8 % ekonomiškai savarankiškų gyventojų). Šis skaičius beveik nesiskiria nuo to, kurį apskaičiavome pokomunistinei Lietuvai, nors joje dauguma ekonomiškai aktyvių gyventojų dirba pramonėje ir paslaugų sektoriuje. Taigi, atrodytų, jis turėtų būti didesnis. Vis dėlto manau, kad ką tik pateiktas skaičius atitinka tikrovę, nes vienas iš svarbesnių tarpukario (šeimyninio) ir šiuolaikinio (korporacinio) pokomunistinio kapitalizmo skirtumų ir yra padidėjęs stambiųjų darbdavių vaidmuo bei stambiojo verslo dominavimas ne tik pramonėje (tarpukariu už šio statistinio pavadinimo dažniausiai slypėjo šeimyninės amatininkų įmonės), bet ir paslaugų sektoriuje. Nors antrajame tarpukario Lietuvos dešimtmetyje labai sustiprėjusias kooperatyvų sąjungas

¹²² Kabutės uždėtos, nes iš pateiktų skaičių matyti, kad realiai tos pramonės įmonės buvo amatų dirbtuvės.

¹²³ Rūšys skyrėsi pagal patento kainą.

¹²⁴ *Truska L.* Visuomenės klasinės sudėties pakitimas Lietuvoje socializmo statybos metais (I. Paskutiniai buržuazinės santvarkos metai), p. 115.

(visų pirma, „Lietūki“) galima lyginti su šiuolaikiniais prekybos tinklais, mažmeninėje prekyboje nebuvo nieko panašaus į šiuolaikinius prekybos centrus ar netgi sovietinių laikų universalines parduotuves.

Likusios smulkiosios buržuazijos dalies – savarankiškai dirbančių savininkų klasės ((8) = IVb) – absoliutų ir santykinį dydžius 1923 m. paprastu, bet pakankamai tiksliu būdu galime nustatyti iš jau žinomo (189 930) nežemdirbių ir nedarbininkų skaičiaus atėmę stambiųjų darbdavių ne žemės ūkyje (1), stambiųjų darbdavių žemės ūkyje (2), smulkiųjų darbdavių ne žemės ūkyje ((7) = IVa) ir tarnautojų klasių sumą. Tiesa, taip skaičiuodami, antrajai smulkiosios buržuazijos klasei ((8) = IVb) priskiriame ne tik nesamdančius darbuotojų prekybininkus, amatininkus, vežikus, bet ir ekonomiškai savarankiškus asmenis, kurie, apdorojant 1923 m. surašymo duomenis, buvo užrašyti kaip „gyvenantys iš kapitalo“ (rentininkai) ir pensininkai. Nors tarp „rentininkų“ (bendras jų skaičius – 6 911 asmenų) galėjo pasitaikyti vienas kitas tikras kapitalistas, absoliučią jų daugumą sudarė namų savininkai, pragyvenę iš patalpų nuomos. Šios pajamos tik nedaugeliu atvejų buvo tokios didelės, kad būtų pagrindas abejoti dėl jų gavėjų priklausymo smulkiajai buržuazijai. O dėl pensininkų, tai tokių 1923 m. buvo tik 276 (!)¹²⁵. Kadangi 2009 m. EST apklausoje pensininkai priskiriami EGP klasėms atsižvelgiant į profesiją ir turėtas pareigas prieš išeinant į pensiją, juos perkeliame į (aukštesniųjų) tarnautojų EGP klasę (3), nes tuo metu tik jie pensijas ir gaudavo¹²⁶.

¹²⁵ Žr. Lietuvos gyventojai, p. 222.

¹²⁶ Vėlesniais metais pensininkų tolydžio daugėjo. Žr. *Mančinskas Č.* Socialinis draudimas Lietuvoje ir kova dėl jo 1919–1940 metais.

Smulkiųjų ir stambiųjų darbdavių skaičius ne žemės ūkyje, taip pat stambiųjų darbdavių žemės ūkyje skaičius jau žinome. Kaip yra su tarnautojais? Šios socialinės kategorijos sudėtį nagrinėsime jau kitame skirsnyje. Tačiau dar šiame turime išsiaiškinti jos bendrą dydį, nes kitaip dėl pasirinkto („likutinio“) jos skaičiavimo būdo negalėtume nustatyti savarankiškai be samdomų darbuotojų dirbančių savininkų skaičiaus ir taip baigti savininkų klasių dydžio 1923 m. Lietuvoje skaičiavimus.

Apie tarnautojus 1923 m. surašymo duomenyse pateikiama gana išsami ir tiksli informacija¹²⁷. Tačiau dalis tarnautojų buvo surašyti kaip „šeimininkai ir administratoriai, dirbantys valstybinėse ir visuomeninėse įstaigose“, o būtent: vyriausybės nariai, valdininkai nuo XIV kategorijos (įskaitant dirbančius švietimo sistemoje), burmistrai ir kiti savivaldybės organų vadovai, teisėjai (274 asmenys)¹²⁸. Į tą pačią surašymo kategoriją pateko klebonai ir vikarai (1 180 asmuo), advokatai ir notarai, gydytojai ir kiti vadinamųjų „laisvųjų profesijų“ atstovai. Visi jie neovėberiškojoje profesinių darbo rinkos klasių teorijoje priskiriami aukštesniajai tarnautojų klasei (3). Taigi, visą šią margą dirbančių valstybinėse ir visuomeninėse įstaigose „šeimininkų ir administratorių“ kompaniją (3 884 asmenis) pridėdame prie 44 070 asmenų, kurie buvo užrašyti tarnautojais, ir priskiriame aukštesniajai tarnautojų (3) EGP klasei. Tai sudaro tik kiek daugiau nei ketvirtadalį procento

¹²⁷ EGP teorijos požiūri atitinka ir surašinėtojų naudoti kriterijai: „<...> prie tarnautojų ir darbininkų priskirti dirbantieji kitų sąskaita ir atsakomybe. Skirtumas tarp tarnautojų ir darbininkų nustatomas, atsižiūrint darbo srities: išimtinai arba daugiausia fizinį darbą dirbantieji laikomi darbininkais, kiti — tarnautojais.“ Lietuvos gyventojai, p. LVI.

¹²⁸ Žr. Lietuvos gyventojai, p. LVI.

(0,0028) bendro ekonomiškai savarankiškų gyventojų skaičiaus.

Verta priminti, kad į tarnautojų kategoriją surašinėtojai neįtraukė I–IV kategorijų valstybės tarnautojų (jie buvo surašyti kaip darbininkai). Užtat į ją įėjo 20 431 eilinis (šauktinis) kareivis¹²⁹. Šios gyventojų kategorijos socialinės priklausomybės klausimas visada sukelia galvos skausmą gyventojų surašinėtojams. Kadangi dauguma jų buvo žemdirbių sūnūs, galima būtų juos visus tai klasei ir priskirti, nors dar tiksliau būtų juos išskirstyti po jau išskirtas klases pagal tų klasių proporcijas bendrame ekonomiškai savarankiškų gyventojų skaičiuje. Palikę šauktinius kareivius tarp tarnautojų (nes jie gyveno valstybės išlaikomi ir tikrai jai tarnavo), gauname 47 954 asmenis, o tai sudaro 3,47 % ekonomiškai savarankiškų gyventojų skaičiaus¹³⁰. Tačiau palikę kareivius tarnautojų gretose (kaip tai padarė 1923 m. surašinėtojai), detalesnėje neovėberiškojoje klasinėje analizėje galime juos priskirti tik žemesniajai netikrų tarnautojų ((6) = IIIb) klasei. Nors jie tikrai tarnavo Lietuvos valstybei, nei tarnybos, nei darbo sutartis su ja jų nesiejo.

Prie nurodyto skaičiaus (47 954) pridėję jau nustatytą smulkiųjų darbdavių ne žemės ūkyje (24 800), stambiųjų darbdavių žemės ir ne žemės ūkyje skaičius (po 2 000), o gautą sumą atėmę iš jau žinomo ne iš fizinio darbo pragyvenančių žmonių skaičiaus (189 930), sužinome, kiek 1923 m. Didžiojoje Lietuvoje buvo antros rūšies smulkiosios buržuazijos ((8) = IVb): 113 176

¹²⁹ Tokį skaičių nurodo Petronėlė Žostautaitė. Žr. *Žostautaitė P.* Tarnautojų skaičius Lietuvoje 1919–1926 m., jų profesinė, socialinė ir nacionalinė sudėtis // Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai, serija A, Nr. 1977, 4 (61), p. 108.

¹³⁰ Be šauktinių kareivių – apie 2 %.

ekonomiškai savarankiški asmenys (8,2 %). Abi smulkiosios buržuazijos klasės sudarė 10 % (137 976 gyventojai) bendro ekonomiškai savarankiškų gyventojų skaičiaus.

Nereikia aiškinti, kodėl ir stambiųjų (1) ir (2), ir smulkiųjų (7) ir (9) savininkų darbdavių skiltyse 1989 m. įrašyti nuliai. Nulis tiems metams įrašytas ir savarankiškai dirbančių be samdomųjų darbuotojų ne žemės ūkyje EGP klasės ((8) = IVb) skiltyje, tačiau šalia jo įrašytas klaustukas. Taip padaryta ne todėl, kad, prasidėjus Michailo Gorbačiovo pertvarkai, 1988 m. buvo leista steigti kooperatyvus, dauguma kurių buvo tik širma privačiam verslui legalizuoti. Jeigu tai būtų taip svarbu, tai būtų galima padėti klaustuką ir (10) EGP klasės skiltyje, nes 1989 m. (tiesa, jau po surašymo, kuris vyko sausį) buvo priimtas Valstiečių ūkių įstatymas. Iš tikrųjų tuo klaustuku noriu tik priminti visiems žinomą dalyką, kad sovietinėje Lietuvoje egzistavo „šešėlinė ekonomika“.

Nors privatus verslas tais laikais buvo uždraustas, jis nebuvo ir negalėjo būti sunaikintas, nes „socialistinis ūkis“, nepajėgdamas patenkinti net ir visų būtinųjų „tarybinės liaudies“ poreikių, negalėjo egzistuoti be savo papildinio – „juodosios rinkos“. Apskritai „šešėlinė ekonomika“, kuriai priklauso visos nelegalios ekonominės veiklos apraiškos, yra universalus reiškinys, kurio mastai yra tiesiog proporcingi draudimų skaičiui ir atvirkščiai proporcingi pastangų kovoti su ja mastams – kiek tam skiriama žmonių (įdarbinama pareigūnų) ir kitokių išteklių. „Ekonominio pagrindžio“ veikėjai turėjo galingą savigynos ginklą, kuriuo negalėjo pasinaudoti disidentai ir kiti politiniai komunistinės sistemos priešinkai – kyšius. Kai kuriose sovietinėse

respublikose (visų pirma, Užkaukazėje) vėlyvoju sovietmečiu „šešėlinė ekonomika“ savo mastais veikiausiai gerokai pranoko jos santykinę įnašą į BVP šiuolaikinėje Lietuvoje.

Dirbę sovietinių laikų „ekonominiame pagrindyje“ asmenys (panašiai kaip daugelis mūsų dienų „šešėlinės ekonomikos“ veikėjų) turėdavo legalų darbą, pagal kurių socialinė padėtis buvo atspindima oficialioje statistikoje. Tais atvejais, kai pajamos iš nelegalios ūkinės veiklos (pvz., pats privatus verslas, panaudojant darbovietės išteklius) būdavo tik papildomas pajamų šaltinis, legalusis užsiėmimas lieka svarbiausiu kriterijumi asmens klasei padėčiai nustatyti. Tačiau kai legalus darbas (dažniausiai būdavo ieškoma tokio, kuris paliktų daug laisvo laiko) tebūdavo tik priedanga privačiai ūkinei veiklai, kuri tapdavo pagrindiniu pajamų šaltiniu, yra svarus pagrindas šia veikla besiverčiančiuosius priskirti ((8) = IVb) ar net smulkiųjų darbdavių ((7) = IVa) klasėms. Deja, kol kas sovietinio laikotarpio tyrinėtojai beveik visas savo jėgas skiria antisovietinio politinio pagrindžio veiklai, ignoruodami nepalyginti platesnį „ekonominės rezistencijos“ sąjūdį, kurio indėlis į komunizmo griūtį tikrai nebuvo mažesnis, ir jokių realių „šešėlinės ekonomikos“ sovietmečiu tyrimų (dar) nėra, nors tai labai įdomi tema. Pavyzdžiui, ar ne ten posovietinio kapitalizmo ištakos?

6. Tarnautojų klasės 14 EGP klasių modeliuose

Liko išsiaiškinti absoliučius ir santykinus tarnautojų klasių dydžius. Pokomunistinėje Lietuvoje jos yra vienos didžiausių. Jų dydį nustatome pagal EST apklausos Lietuvoje 2009 m. duomenis. Ypač gausios

yra aukštesnioji (3) ir žemesnioji (4 = II) tikrųjų tarnautojų klasės: atitinkamai 13,2 % (216 599) ir 17,6 % (288 798). Tiesa, pagal EST 2009 m. duomenis galime sužinoti tik šios klasės dydį 11-os EGP klasių modelyje, kuriame prie aukštesniųjų tarnautojų (3) priskiriami stambieji darbdaviai. Nustatydami tikrąjį aukštesniosios klasės (3) dydį, turime iš ką tik pateikto skaičiaus (216 599) atimti stambiųjų darbdavių savininkų ne žemės ūkyje (1) ir stambiųjų darbdavių savininkų žemės ūkyje (2) EGP klasių narių skaičius. Kadangi pavyko nustatyti tik (1) EGP klasės dydį (10 000 asmenų, sudarančių 0,006 % ekonomiškai aktyvių gyventojų), tai apsiribojame pirmu atimties veiksmu¹³¹. Taigi, aukštesniajai tarnautojų klasei priklauso 206 599 (12,6 %) ekonomiškai aktyvūs gyventojai. Mažesnės yra ne fizinį rutininį darbą dirbančių darbuotojų aukštesnioji (5 = IIIa) ir žemesnioji (6 = IIIb) klasės, kurioms 2009 m. priklausė 4,3 % (70 559) ir 8 % (131 272) ekonomiškai aktyvių pokomunistinės Lietuvos gyventojų. Tačiau net ir jos savo dydžiu pranoksta abi smulkiosios buržuazijos klases (smulkiųjų darbdavių klasę (1,5 %, (24 614)) ir savarankiškai dirbančiųjų klasę (1,8 % (29 536)) – ir imant jas skyrium, ir abi kartu.

Pereiname prie 1923 m. Lietuvos, kur liko užbaigti jau pradėtą asmenų, kurie 1923 m. gyventojų surašymo metu buvo užrašyti kaip tarnautojai, išskirstymą į (3)–(6) EGP klases. Pačiuose 1923 m. visuotinio surašymo duomenyse jie suskirstyti į žemės ūkio (543), pramonės (1 033), transporto ir susisiekimo (3 291), prekybos

¹³¹ Smarkiai pergyventi dėl nežinomo (2) klasės dydžio neverta, nes jis vargu ar jau pasiekė kokių 300 asmenų ribą. Taigi, šio skaičiaus nežinojimas bendro vaizdo beveik neiškreipia.

(3 116), valstybės ir visuomeninių įstaigų (35 910) bei kitų sričių (177) tarnautojus¹³². Menką bendrą jų skaičių (44 070¹³³, o be eilinių kareivių tik 23 639) paaiškina ne tik agrarinis ūkio pobūdis, bet ir smulkaus bei šeimyninio verslo dominavimas pramonės ir paslaugų įmonėse, kuris ką tik buvo aptartas. Daugumą įmonių, kuriose dirbo samdomi darbuotojai, sugebėjo suvaldyti patys jų savininkai, išsiversdami be samdomų vadybininkų ((3) EGP klasė) pagalbos. Technologinis daugumos įmonių lygis buvo žemas. 1924–1940 m. visos Lietuvos aukštosios mokyklos išleido 4 736 absolventus¹³⁴. Iš jų tik 300 buvo inžinieriai ir 151 visų Žemės ūkio akademijos skyrių absolventas¹³⁵: aukštąjį technologinį išsilavinimą turinčių specialistų, kurie EGP klasių teorijoje priskiriami aukštajai tarnautojų klasei (3), Lietuvos ūkiui reikėjo labai nedaug.

Todėl tose ne žemės ūkio šakose, kuriose dominavo privatus kapitalas (pramonėje ir prekyboje), absoliučią daugumą (80 %) tarnautojų priskiriame netikrų tarnautojų klasėms (5) = IIIa ir (6) = IIIb, kurioms priklauso ne fizinį darbą, nereikalaujantį aukštojo ar specialaus išsilavinimo dirbantys aptarnaujantis personalas (raštininkai, apskaitininkai, kasininkai, sargai, sandėlininkai, ekspeditoriai, pardavėjai ir pan.). Žemės ūkio tarnautojus į tikrus ir netikrus dalijame pagal santykį 50 %–50 %, nes daugelį dar tik pradėtų dalyti dvarų tebevaldė savininkų patikėtiniai (ūkvedžiai).

¹³² Žr. Lietuvos gyventojai, p. 220–222.

¹³³ Su tais tarnautojais, kurie buvo surašyti kaip valstybinių ir visuomeninių įstaigų „šeimininkai ir administratoriai“ – 47 954.

¹³⁴ Žr. *Mančinskas Č.* Aukštasis mokslas Lietuvoje 1918–1940 metais. Vilnius, 1996, p. 178.

¹³⁵ Žr. ten pat, p. 177.

Jie priskirtini žemesniajai tarnautojų EGP klasei ((4) = II). Kadangi galima daryti prielaidą, jog pramonės ir prekybos sektoriuose 1923 m. visas svarbiausias vadybininkų funkcijas vykdė tiesiogiai patys įmonių savininkai, visus jame dirbusius tikruosius tarnautojus taip pat priskiriame žemesniajai jų EGP klasei ((4) = II).

Aukštesniajai tarnautojų EGP klasei (3) jau priskyrėme „šeimininkų ir administratorių, dirbančių valstybinėse ir visuomeninėse įstaigose“, taip pat laisvųjų profesijų atstovų grupę, apimančią 3 884 asmenis (primename, kad į ją patenka valstybės valdininkai nuo XIV kategorijos imtinai), kurie sudarė tik 0,0028 % visų ekonomiškai savarankiškų gyventojų. Žemesniajai EGP tarnautojų klasei (4) = II priskiriame IX–XIII kategorijų etatinius ir laisvai samdomus valstybės tarnautojus, nes jie atitinka EGP klasių teorijoje nurodomus žemesniosios tarnybinės klasės (4) = II požymius. Tai gimnazijų ir progimnazijų mokytojai ir kitokie specialistai, kurie privalėjo turėti aukštąjį ar specialųjį vidurinį išsilavinimą, valstybės įstaigų skyrių ir kitokie žemesni viršininkai. Tokių 1923 m. valstybės įstaigose buvo 2 041 asmuo¹³⁶. Prie žemesniosios tikrųjų tarnautojų klasės priskaičiuojame dar 272 žemės ūkio, 207 pramonės, 623 prekybos tarnautojus¹³⁷. Su jau nurodytu 2 041 valstybės tarnautoju gauname 3 143 asmenis, priklausančius žemesniajai tikrųjų tarnautojų EGP klasei (0,0023 % ekonomiškai savarankiškų gyventojų. Bendras abiejų

¹³⁶ Žr. *Žostautaitė P.* Tarnautojų skaičius Lietuvoje 1919–1926 m., jų profesinė, socialinė ir nacionalinė sudėtis, p. 112. Autorės naudojamas šaltinis: Valstybės tarnautojų atlyginimo įstatymo 1 priedas // Valstybės žinios. 1922, Nr. 88, p. 3–10.

¹³⁷ T. y. 50 % surašymo duomenyse nurodytų žemės ūkio ir po 20 % pramonės ir prekybos tarnautojų.

klasių narių skaičius yra 7 027 (3 884 + 3 143) asmenys arba 0,005 % ekonomiškai savarankiškų šalies gyventojų.

V–VIII kategorijų valstybės tarnautojus (7 495 asmenis) priskiriame žemesniosioms netikrųjų tarnautojų klasėms ((5) = IIIa) ir ((6) = IIIb). Tai pradžios mokyklų mokytojai ir vedėjai, policininkai, felčeriai, įstaigų raštininkai, ūkvedžiai ir kitokie dirbę ne fizinį aukštojo ir specialaus išsilavinimo nereikalaujanti vykdomąjį ir aptarnavimo darbą darbuotojai. Į šį P. Žostautaitės pranešamą skaičių (7 495) įeina ne tik visi V–VIII kategorijų darbuotojai, kurie 1923 m. gyventojų surašymo duomenyse pateko į „dirbančių valstybinėse ir visuomeninėse įstaigose“ eilutę, bet ir dauguma tų, kurie buvo įrašyti į „dirbančiųjų transporte bei susisiekimo įmonėse“. Kaip žinoma, paštas ir geležinkeliai (išskyrus vieną liniją Klaipėdos krašte) tarpukario Lietuvoje priklausė valstybei. Nominaliai šių įstaigų darbuotojai buvo valstybės tarnautojai. Tačiau žinant 1923 m. surašymo taisykles, galima būti tikriems, kad į surašymo duomenyse nurodytą šių įstaigų tarnautojų skaičių (3 291)¹³⁸ žemesni nei V kategorijos tarnautojai nepateko.

Taigi netikrųjų tarnautojų klasėms (5) = IIIa ir (6) = IIIb priklausė 40 927 asmenys¹³⁹, per 1923 m. surašymą surašyti kaip tarnautojai, o be 20 431 eilinio kareivio – tik 20 496 asmenys. Kareivius jau priskyrėme žemesniajai netikrųjų tarnautojų klasei (IIIb). Kaip atskirti prekybos ir pramonės nedarbininkus „kareivius“, t. y. tokius rutininį nefizinį darbą dirbančius darbuotojus,

¹³⁸ Žr. Lietuvos gyventojai, p. 221.

¹³⁹ Šį skaičių gauname, iš tarnautojų užrašytų asmenų ir valstybinių bei visuomeninių įstaigų šeimininkų sumos (47 954) atėmę ką tik suskaičiuotas tikrųjų tarnautojų klases (7 027).

kurių darbą nesudėtinga prižiūrėti, nuo „policininkų“? Tai tokie tarnautojai, kurių funkcijos tokios pat nesudėtingos, kaip ir „kareivių“, tačiau nėra paprasta sužiūrėti, ar darbuotojas dirba samdytojui, ar naudojasi jam darbdavio patikėtomis teisėmis ir ištekliais savo interesais (ima kyšius, vagiliauja ar tiesiog „stumia laiką“?)¹⁴⁰.

Nei surašymo duomenyse, nei kituose šaltiniuose šiuo klausimu neaptikę patikimų duomenų, abiejų tarnautojų klasių lyginamąsias proporcijas nustatysime netiesioginiu metodu, kuris, nors ir turi trūkumų, yra politiškai teisingas. Mažai kas drįs ginčyti, kad, palyginti su pokomunistiniais ir netgi vėlyvojo sovietmečio laikais, tarpukario Lietuva buvo giliai patriarchalinė visuomenė. Apie tai iškalbingai byloja faktas, kad tarp 274 aukščiausių valstybės valdininkų tebuvo tik 8 moterys. O iš 14 472 darbininkų, pragyvenančių iš „naminio patarnavimo“ paslaugų, net 13 765 buvo moterys¹⁴¹. Galima daryti prielaidą, kad tas pats dėsniumas reiškęsi ir „svarų“ darbą dirbusiųjų (tarnautojų) gretose: moterims tekdavo blogiausiai apmokamų žemiausių tarnautojų pareigos. Tai nereikia, kad jų nebuvo tarp tikrųjų tarnautojų. Kai kurios profesijos jau tada buvo gana moteriškos: surašymo duomenyse nurodyta, kad švietimo sferoje dirbo 728 laisvųjų profesijų (o jos priskiriamos aukštųjų tarnautojų EGP klasei) atstovai, iš kurių 375 buvo vyrai ir 353 – moterys¹⁴².

Tačiau galima spėti, kad moterų „prasi-brovusių“ į tikrųjų tarnautojų klases (3) ir (4) bei į aukštesniąją netikrųjų tarnautojų klasę ((5) = IIIa) skaičių atitiko žemesniajai

¹⁴⁰ Žr. 2-ą pav.

¹⁴¹ Žr. Lietuvos gyventojai, p. 222.

¹⁴² Žr. ten pat.

netikrųjų tarnautojų klasei ((6) = IVb) priklausančių profesijų darbus dirbančių vyrų skaičius. Tokiu atveju žemesniosios tarnautojų klasės dydį galime nustatyti tiesiog sudėję visose ūkio srityse dirbusių moterų tarnautojų (5 950), taip pat moterų, užrašytų tarp „šeimininkų ir administratorių, dirbančių valstybinėse ir visuomeninėse įstaigose“ (878), skaičius¹⁴³. Taigi, pasitelkę feministinį metodą darome išvadą, kad žemesniąją netikrųjų tarnautojų klasę ((6) = IVb) sudarė 6 828 asmenys, prie kurių jau nuspręsta priskaičiuoti ir 20 431 eilinių kareivių (iš viso 27 259, arba apie 2 % ekonomiškai savarankiškų gyventojų¹⁴⁴). Aukštesniajai netikrųjų tarnautojų EGP klasei lieka 13 668 asmenys (apie 1 %).

Kadangi galų gale gauname labai mažus skaičius, gali kilti klausimas, kam iš viso dėti tiek pastangų? Atsakymas tas, kad žvelgiant iš nūdienos retrospektyvos, būtent šioms (tarnautojų) – o ne darbininkų – klasėms „priklausė ateitis“. Būtent tarnautojų klasės sudaro absoliučią šiuolaikinių labiausiai išsivysčiusių (poindustrinių ir pomodernių) šalių gyventojų daugumą. Juodas, nešvarus, prakaituotas darbas yra mažumos (dažniausiai – imigrantų) dalia. Todėl galima numatyti, kad jau būdamos vienos iš gausiausių pokomunistinėje Lietuvoje, jos ateityje dar labiau išsiplės, apimdamos iki dviejų trečdalių ar net daugiau gyventojų, kaip yra tose labiausiai išsivysčiusiose šalyse, kurios yra tikros, o ne popierinės „žinių visuomenės“¹⁴⁵. Skai-

¹⁴³ Žr. ten pat.

¹⁴⁴ Be kareivių – apie pusę procento. Net jeigu visas skaičiavimo metodas nieko vertas, tokiu būdu vis dėlto sužinome, kokia buvo moterų tarnautojų procentinė dalis bendrame ekonomiškai savarankiškų gyventojų skaičiuje.

¹⁴⁵ Žr. *Morkevičius V., Norkus Z.* Šiuolaikinės Lietuvos klasinė struktūra.

čiuodami kad ir labai menkus nuošimčius tarpukario Lietuvoje, mėginome patyrinėti užuomazgas šių klasių, kurios ateityje turėtų susilaukti tokio pat įdėmaus istorikų dėmesio, su kuriuo anksčiau būdavo tyrinėjama darbininkų klasės susidarymo Lietuvoje pradžia¹⁴⁶.

Tokio dėmesio tarnautojų klasių istorija nusipelno jau vien dėl to, kad nors proletariatas ir netapo kapitalizmo duobkasiu, komunizmo duobkasiu tapo komunistinės turbomodernizacijos sukurtos tarnautojų klasės, sociologinėje publicistikoje dažniausiai vadinamos „naujosios vidurinės klasės“ vardu¹⁴⁷. Tai įtikinamai parodo naujausi istoriniai ir sociologiniai tyrimai, kuriuose nagrinėjama Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio kilmė: pasitikėjimo tinklai, iš kurių jis išaugo, rezgėsi ne darbininkiškoje ir juolab ne žemdirbių aplinkoje, o tarp jo aktyvistų galima rasti tik vieną kitą asmenį, kuris nebūtų priklausęs kuriai nors tarnautojų klasei¹⁴⁸. Savo politiniais siekais būdamas antikomunistinis tautinio išsivadavimo sąjūdis, savo socialine prigimtimi jis buvo tarnautojų klasių judėjimas, o pačios antikomunistinės revoliucijos – tarnautojų klasių, senovine Lietuvos kaimo žmonių kalba, „ponų“ revoliucijos. 1989 m. visuotinio gyventojų surašymo duomenų analizė neovėberiškosios klasių teorijos požiūriu suteikia galimybę pateikti šios nuo komunistinės priespaudos jau kitais metais

¹⁴⁶ Žr. Меркис В. Развитие промышленности и формирование пролетариата Литвы в XIX в.

¹⁴⁷ „Senoji“ vidurinė klasė tokiu atveju gali būti tapatinama su smulkiosios buržuazijos EGP klasėmis.

¹⁴⁸ Žr. Kavaliauskaitė J., Ramonaitė A. (red.). Sąjūdžio ištakų paieška: nepaklusniųjų tinklaveikos galia. Vilnius, 2011. „Parodomasis“ Sąjūdžio darbininkas Kazimieras Uoka buvo labai netipiškas atvejis (ko gero, vienintelis tuometinėje Lietuvoje buldozerininkas, turintis istoriko diplomą).

išsivadavusios¹⁴⁹, o kartu ir visą Lietuvą iš okupacijos išvadavusios klasės sociologinio portreto apmatas.

Pats pirmas dalykas, kurį reikia pažymėti, pradėjus tuos apmatas dėti, yra įspūdingas šių iš kone mikroskopinių užuomazgų išaugusių klasių dydis – 1989 m. jis pasiekė trečdalį (33,55 %) visų dirbančių žmonių. Čia svarbu nepamiršti, kad 1989 m. ne juodą (fizinį) darbą dirbančių darbuotojų superklasė buvo tapati tarnautojų klasėms, o 1923 m. šios klasės apėmė tik 3,47 % visų ekonomiškai savarankiškų gyventojų, arba tik ketvirtadalį (25,24 %) pačių „ponų“, dirbančių švarų darbą. Tarp jų tuo metu dominavo smulkieji buržua, kurių dauguma tik su didelėmis išlygomis priskirtini „ponams“ – tik dėl to, kad nedirbo žemės, gyveno ne kaime ir netarnavo už atlyginimą kitiems ponams.

Tai labai supaprastina mūsų uždavinį, nes, analizuojant „socialistinės“ visuomenės „baltarankių“ superklasės sudėtį, nebereikia aiškintis, kurie iš jų buvo darbdaviai, o kurie – samdomi darbuotojai. Nors komunistiniai ideologai skyrė dvi „socialistinės“ nuosavybės formas – kooperatinę ir valstybinę – tų laikų kooperatyvai buvo tik nominalūs ar popieriniai¹⁵⁰. Visi tarnautojai (kaip ir kiti darbuotojai) Sovietų Sąjungoje¹⁵¹ turėjo vienintelį darbdavį – valstybę.

¹⁴⁹ Kaip ir kodėl tarnautojų klasės (ypač – aukštesnioji tarnautojų klasė) kentėjo nuo komunizmo žr. Norkus Z. Kokia demokratija, koks kapitalizmas. Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu. Vilnius, 2008, p. 266–268, 395–397, taip pat Morkevičius V., Norkus Z. Šiuolaikinės Lietuvos klasinė struktūra.

¹⁵⁰ Žr. Norkus Z. Kooperacija prieš rinkos ir valdžios nesėkmes, arba kaip anksčiau laiko sukurti gerą kapitalizmą.

¹⁵¹ Kaip minėta, Vidurio Europos šalyse privatus sektorius arba nebuvo iki galo likviduotas (Lenkijos

Jai tarnavo ir tarnautojai viršininkai, kurie neovėberiškojoje klasių teorijoje kartu su aukščiausios kvalifikacijos specialistais¹⁵² priskiriami aukštesniųjų tikrųjų tarnautojų klasei (3), jeigu turi pavaldinių, kurie patys yra viršininkai. Tarnautojai viršininkai, vadovaujantys netikriems tarnautojams, kurių požymius kartu su pavyzdžiais ką tik aptarėme, kartu su aukštos kvalifikacijos specialistais priklausė žemesniajai tarnautojų klasei¹⁵³. Tiesioginiai fizinį darbą dirbančių darbininkų prižiūrėtojai kartu su technikais (11 = V) sudaro atskirą klasę. Jos dydį jau nustatėme (50 000 arba 5,1 % visų dirbančių žmonių).

1989 m. visuotinio gyventojų surašymo pateikiami duomenys, kuriais galima remtis išskirstant tarnautojus į EGP klases, pateikti 3-ioje lentelėje. Į ją suvesti duomenys apie asmenų, kurie buvo surašyti kaip dirbę protinį darbą, profesinės veiklos sritis ir išsilavinimo lygį.

Kaip matome, šie duomenys yra su defektais. Procentinės skirtingo išsilavinimo lygio darbuotojų dalys nė viename užsiėmime nesudaro sumos, lygios 100, todėl pagal tas dalis apskaičiuoti tuos užsiėmimus turėjusių asmenų skaičiai (nurodyti skliausteliuose) neatitinka tų, kurie pateikti paskelbtuose surašymo duomenyse. Gana gausi likutinė („kitų“) kategorija į išsilavinimo lygio kategorijas surašymo duomenyse visai neišskirstyta. Todėl „dirbusių protinį darbą“ suskirstymas į EGP klases gali būti tik labai apytikslis, nors

---

atvejais), arba spėjo atgimti dar iki Michailo Gorbačiovo pertvarkos pradėjus „rinkos reformas“.

¹⁵² Formalus jos požymis yra aukštojo išsilavinimo diplomai (su sąlyga, kad dirbama „pagal specialybę“).

¹⁵³ Tiesioginiai fizinį darbą dirbančių darbininkų prižiūrėtojai kartu su technikais (11 = V) sudaro atskirą klasę.

dėl aritmetikos taisyklių „diktato“ toliau nurodome nesuapvalintus skaičius. Verta priminti, kad ir kitur nurodomi EGP klasių narių skaičiai yra tik su mažiausiai $\pm 5\%$ paklaida. Skirstant į EGP klases vėlyvojo sovietmečio tarnautojus, tą paklaidą tenka padidinti iki $\pm 10\%$.

Nekyla abejonų, kad visi „valdymo aparato ir jo struktūrinių padalinių vadovai“ priklauso aukštesniajai tarnautojų klasei – net jeigu tarp jų pasitaikė asmenų, kurie neturėjo nė užbaigto vidurinio išsilavinimo. Tikriausiai, tai vyresniosios kartos partiniai vadovai, kurių priklausomybe šiai grupei galima paaiškinti ir tą faktą, kad šios grupės narių išsilavinimo lygis – ne pats aukščiausias: aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo nuošimčiu ją pranoksta daugelis kitų grupių (pvz., agronomai ir veterinarai), kurių visų nėra pagrindo priskirti aukštesniajai tarnautojų EGP klasei (3). Tačiau jai galime priskirti visus įmonių ir jų struktūrinių padalinių vadovus. O iš gausios inžinerijos specialistų grupės jai galime priskirti ne daugiau kaip ketvirtadalį (25 %), nes tarp jų kiekybiškai dominavo tik technikumus baigę darbuotojai. Tą ketvirtadalį skaičiuojame nuo bendro šios grupės skaičiaus, nors apie 12 % jos narių neturėjo aukštojo ar specialiojo vidurinio išsilavinimo.

Kaip nurodoma tų laikų literatūroje, tam tikrą dalį inžinerinio ir techninio personalo sovietiniais laikais sudarė vadinamieji „praktikai“ – asmenys, be aukštojo ir specialiojo išsilavinimo, turintys inžinierių ir technikų etatus¹⁵⁴. Inžinierių praktikų fenomenas atsirado dėl to, kad dėl spar-

---

¹⁵⁴ Žr. *Aškinis A.* Lietuvos TSR pramonės techninės inteligentijos socialinės struktūros bruožai // Lietuvos TSR MA darbai, A serija, 1978, t. 1 (62), p. 69–78.

3 lentelė. Lietuvos gyventojų, dirbančių protinį darbą, pasiskirstymas pagal užsiėmimus ir išsimokslinimą*

Užsiėmimai	Išsilavinimas							
	Aukštasis, nebaigtas aukštasis, specialusis vidurinis		Vidurinis		Nebaigtas vidurinis		Iš viso	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Valdymo aparato ir jo struktūrinių padalinių vadovai	2 759	87,5	350	11,1	28	0,9	3 153 (3 137)	99,5
Įmonių ir įstaigų ir jų struktūrinių padalinių vadovai	43 309	90,7	3 075	7,1	736	1,7	47 750 (47 120)	99,5
Inžinierijos ir technikos specialistai	147 664	88,1	17 096	10,2	2 179	1,3	167 609 (166 939)	99,6
Agronomai, zootechnikai, veterinarijos darbuotojai ir girininkai	17 281	93,5	739	4,0	259	1,4	18 482 (18 279)	98,9
Medicinos darbuotojai	58 046	92,6	3 510	5,6	690	1,1	62 685 (62 246)	99,3
Mokslo darbuotojai, dėstytojai, auklėtojai	98 943	89,6	9 828	8,9	110	1,0	110 427 (108 881)	99,5
Literatūros ir spaudos darbuotojai	3 005	90,2	303	9,1	24	0,7	3 332 (3 332)	100
Kultūros ir švietimo darbuotojai	11 342	81,1	2 433	17,4	154	1,1	13 985 (13 929)	99,6
Meno darbuotojai	7 973	80,8	1 618	16,4	217	2,2	9 868 (9 808)	99,4
Juridinis personalas	3 278	92,8	223	6,3	28	0,7	3 532 (3 529)	99,8
Vidaus tvarkos ir nuosavybės saugojimo darbuotojai	4 451	63,2	2 260	32,1	254	3,6	7 042 (6 965)	98,9
Planavimo ir apskaitos darbuotojai	68 191	76,5	18 273	20,5	2 407	2,7	89 139 (88 871)	99,7

Užsiėmimai	Išsilavinimas							
	Aukštasis, nebaigtas aukštasis, specialusis vidurinis		Vidurinis		Nebaigtas vidurinis		Iš viso	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Prekybos, visuomeninio maitinimo, paruošų, tiekimo ir realizavimo darbuotojai	19 471	70,8	6 408	23,3	1 293	4,7	27 502 (27 172)	98,8
Kanceliarijos ir raštvedybos personalas	9 378	48,9	8 994	46,9	690	3,6	19 178 (19 062)	99,4
Komunalinio ūkio ir buitinio gyventojų aptarnavimo darbuotojai	2 190	48,3	1 383	30,5	494	10,9	4 534 (4 067)	89,7
Kiti							49 627	
Iš viso	497 281	83,5	76 493	13,8	9 563	2	637 845 (583 337)	100

* Lentelė sudaryta pagal: 1989 metų visuotinio gyventojų surašymo duomenys, t. 2, p. 329–330 ir 341–342.

Surašymo duomenyse pateiktos tik procentinės (vienos dešimtosios procento dalies tikslumu) to paties užsiėmimo gyventojų, turinčių skirtingą išsilavinimo lygį, dalys. Skaičiai (N) autoriaus apskaičiuoti pagal šias procentines dalis ir surašymo duomenyse pateiktus nurodytus užsiėmimus turinčių asmenų skaičius.

čių industrializacijos tempų aukštojo ir specialiojo išsilavinimo įstaigos kurį laiką neįstengė patenkinti tokių specialistų paklausos – 1965 m. Lietuvos pramonės įmonėse praktikai sudarė net 45,6 % inžinerijos ir technikos darbuotojų (ITD)¹⁵⁵. Didėjant diplomuotų inžinierių skaičiui (į jį įėjo ir dauguma neakivaizdinėse studijose diplomus įsigijusių „praktikų“), santykinė „praktikų“ dalis tolydžio mažėjo. Tačiau apie 1985 m. jie dar sudarė apie 10 % ITD¹⁵⁶, o tai maždaug atitinka 1989 m. gyventojų surašymo duomenyse nurodomą

¹⁵⁵ Žr. *Aškinis A.* Socialinės struktūros raida, p. 82.

¹⁵⁶ Žr. ten pat.

ITD be aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo santykinę dalį.

Tą pačią proporciją (25–75) pritaikome ir skirstydami į žemesniųjų ir aukštesniųjų tarnautojų EGP klases (3) ir ((4) = II) kur kas mažesnę agronomų, zootechnikų, veterinarijos darbuotojų ir girininkų kategoriją. O medicinos darbuotojams ši proporcija netinka, nors vienu ir kitu pasiskirstymo pagal išsilavinimo lygį procentinės dalys labai panašios. Medicina priklauso jau nebe gamybos, bet paslaugų sferai, kurioje daugiausia dirba darbuotojai, kurie EGP klasių koncepcijoje priskiriami netikrųjų tarnautojų klasėms (5 = IIIa) ir (6 = IIIb). Tiesa,

sanitarai ir slaugės surašymo duomenyse priskirti darbininkams. Tačiau lieka šioms klasėms priklausančių medicinos seserų, laborantų, budėtojų ir panašių rutinines funkcijas atliekančių darbuotojų būrys. Taigi, 20 % šios srities darbuotojų priskyrę aukštesniajai EGP klasei, 30 % – žemesniajai, likusius 50 % lygiomis dalimis (po 25 %) išskirstome žemesnei ir aukštesnei netikrųjų tarnautojų klasėms.

Tik šiek tiek skirtingas proporcijas pritaikome gausiai mokslo darbuotojų ir dėstytojų grupei, kurioje mokslo darbuotojai, aukštųjų mokyklų ir technikumų dėstytojai (priklausantys aukštesniajai tikrųjų tarnautojų klasei (3)) toli gražu nesudarė absoliučios daugumos (30 %). Joje kiekybiškai dominuoja vidurinių mokyklų mokytojai, EGP klasių teorijoje priskiriami žemesniųjų klasei (40 %), o pradinių mokyklų mokytojai kartu su vaikų darželių auklėmis ir kitu aptarnaujančiu personalu gali būti lygiomis dalimis (po 15 %) išskirstyti aukštesniajai ir žemesniajai netikrųjų tarnautojų klasėms.

Šios proporcijos tinka ir negausiai literatūros ir spaudos darbuotojų grupei, kuriai priklauso ne vien Rašytojų sąjungos nariai, centrinių laikraščių ir žurnalų žurnalistai (juos galima priskirti aukštesniajai tikrųjų tarnautojų klasei), bet ir rajoninės spaudos bendradarbiai, taip pat gausus techninio ir aptarnaujančio personalo būrys, kurio anais ikikompiuterinės eros laikais reikėdavo kur kas daugiau. Dėl gana didelės (16,4 %) ¹⁵⁷ tik vidurinį išsilavinimą įgijusių darbuotojų lyginamosios dalies žemesniųjų tarnautojų klasių (5 = IIIa) ir (6 = IIIb) santykinę dalį turime gerokai padidinti kultūros ir meno darbuotojams. Menininkai kūrėjai, kuriuos galima priskirti aukštesniajai ti-

¹⁵⁷ Žr. 3-ią lentelę.

krujų tarnautojų EGP klasei (3), toli gražu nesudarė šios surašinėtojų išskirtos grupės daugumos. Kur kas daugiau reikėjo budėtojų, kasininkų, būgnininkų, kanklininkų ir dūdininkų, kuriuos galima priskirti tik vienai iš žemesniųjų netikrųjų tarnautojų klasių. Tas pačias proporcijas galima taikyti ir daug gausesnei, bet savo veiklos pobūdžiu giminingai kultūros ir švietimo darbuotojų grupei. Nesant informacijos, kokių pagrindu vienos profesijos priskiriamos kultūros ir švietimo darbuotojams, o kitos – mokslininkų, dėstytojų ir auklėtojų grupei, abi surašinėtojų išskirtas grupes lygiomis dalimis (po 25 %) išskirstome į keturias tarnautojų EGP klases.

Tokios (lygios) santykinės dalys netinka pokomunistiniu laikotarpiu labai padidėjusiai, o aptariamam laikotarpiu dar negausiai teisininkų grupei. Iki 40 % jos sudėties galima priskirti aukštesniajai tikrųjų tarnautojų klasei, 30 % – žemesniajai ir tik likusius 30 % – paskirstyti (po lygiai) netikrųjų tarnautojų EGP klasėms (5 = IIIa) ir (6 = IIIb). Taip išskirstydami atsižvelgiame ne tik į labai aukštą šios grupės išsilavinimo lygį, bet ir į tai, kad surašinėtojai į atskirą grupę išskyrė „vidaus tvarkos ir nuosavybės saugojimo darbuotojus“. Joje, priešingai, neįgijusių nei aukštojo, nei specialiojo vidurinio išsilavinimo darbuotojų santykinė dalis yra viena didžiausių (daugiau nei vienas trečdalis) ¹⁵⁸.

Kadangi vidaus reikalų ministerijos įstaigų vadovaujančius darbuotojus surašinėtojai priskyrė „įmonių ir įstaigų struktūrinių padalinių vadovams“, tai aukštesniosios tikrųjų tarnautojų EGP klasės atstovų šioje grupėje turėtų būti nedaug – ne daugiau kaip 20 %. Dar 20 % priskyrę žemesniajai

¹⁵⁸ Žr. 3-ią lentelę.

jų klasei, likusius 60 % išskirstome, 20 % priskirdami aukštesniajai, o 40 % – netikrųjų tarnautojų EGP klasei. Pirmųjų (5 = IIIa) pavyzdys gali būti apylinkių įgaliotiniai, kurie daugelį sprendimų turėjo priimti savarankiškai, o antrųjų (6 = IIIb) – didesniuose miestuose dirbę eiliniai milicininkai, kurių pagrindinis darbas buvo patruliuoti gatvėse. Jie mažai skyrėsi nuo kareivių, kuriuos, analizuodami 1923 m. surašymo duomenis, priskyre žemesnei netikrųjų tarnautojų klasei¹⁵⁹. O visus arba beveik visus eilinius Kauno Lietuvos policijos pareigūnus galima priskirti aukštesniajai netikrųjų tarnautojų klasei (5 = IIIa), nes policijos nuovados buvo mažos, pareigūnų – nedaug, ir jiems dažniausiai tekdavo dirbti pavieniui ir savo atsakomybe¹⁶⁰.

Užtat gausios planavimo ir apskaitos darbuotojų grupės ypatumas kaip tik ir buvo didelė aukštesniosios netikrųjų tarnautojų klasės (klerkų; (5 = IIIa)) narių santykinė dalis (veikiausiai ne mažiau kaip 40 %). 30 % priskiriame žemesniajai netikrųjų tarnautojų klasei (6 = IIIb), o likutį paskirstome – 10 % aukštesniajai (3), 20 % – žemesniajai ((4) = II) tikrųjų tarnautojų EGP klasei. Šios proporcijos tinka ir nustatant aukštesniųjų tarnautojų EGP klasių ((3) ir (4) = II) narių santykinę dalis tarp prekybos, visuomeninio maitinimo, paruošų, tiekimo ir realizavimo darbuotojų. Kitaip yra su netikraisiais tarnautojais. Dauguma

¹⁵⁹ Kiek tokių buvo sovietinės Lietuvos teritorijoje (ir kiek Lietuvos gyventojų tarnavo už Lietuvos ribų), iš surašymo duomenų neįmanoma išsiaiškinti. Mat tokių asmenų socialinė ir profesinė priklausomybė būdavo užrašoma pagal prieš pašaukiant į kariuomenę dirbtą darbą.

¹⁶⁰ Žr. Butkus Z., Jakubčionis A. Vidaus reikalų sistema Lietuvos Respublikoje // N. Šepetytis (ats. red.). Lietuvos vidaus reikalų istorija. Vilnius, 2008, p. 184–233.

jų – (planavimo ir apskaitos darbuotojų grupė) – tvarkė popierius, o dauguma jų prekybos, visuomeninio maitinimo, paruošų, tiekimo ir realizavimo įmonėse dirbo su žmonėmis – teikė paslaugas, aptarnaudami klientus. Taigi, net 50 % šios surašinėtojų išskirtos grupės atstovų priskiriame žemesniajai netikrųjų tarnautojų EGP klasei (6 = IIIb) ir tik 20 % paliekame aukštesniajai (5 = IIIa).

Gyventojų grupė, kurią surašinėtojai pavadino raštvedybos ir kanceliarijos personalu, išsiskiria viena iš mažiausių aukštųjų ir specialųjų vidurinių išsilavinimą įgijusių asmenų santykinę dalimi (tik 48,9 %). Šiuo pagrindu dar didesnę šios grupės dalį – 80 % priskiriame netikriesiems tarnautojams, tačiau pasirenkame atvirkščią (palyginti su planavimo ir apskaitos darbuotojais) santykį juos skirstydami tarp žemesniosios ir aukštesniosios klasių. O būtent, spėjame, kad net 50 % priklausė žemesniajai klasei (6 = IIIb), 30 % – aukštesniajai (6 = IIIa). Apie tikruosius tarnautojus galima teigti, kad aukštesniosios klasės atstovų tarp raštvedybos ir kanceliarijos personalo visai nebuvo, t. y. kad visi likę 20 % priklausė žemesniajai klasei (4 = II).

Panašias prielaidas galima daryti apie komunalinio ūkio ir buitinio gyventojų aptarnavimo darbuotojų grupę, kuri išsiskiria didžiausia net vidurinio išsilavinimo neįgijusių darbuotojų santykinę dalimi (10,9 %). Kadangi komunalinio ūkio ir buitinio gyventojų aptarnavimo įmonių vadovai buvo priskirti surašinėtojų išskirtai grupei (įmonių ir įstaigų ir jų struktūrinių padalinių vadovams), galima teigti, kad šioje grupėje buvo labai mažai aukštesniosios tikrųjų tarnautojų klasės atstovų (gal tik apie 10 %). Taip pat ir kitų klasių

santykinės dalys veikiausiai nesiskyrė nuo tų, kuriomis buvo pasiskirstę prekybininkai, visuomeninio maitinimo, paruošų, tiekimo ir realizavimo darbuotojai: 20 % žemesniųjų tikrųjų tarnautojų (4 = II), 20 % aukštesniųjų netikrųjų tarnautojų (5 = IIIa) ir 50 % žemesniųjų netikrųjų tarnautojų (6 = IIIb).

Žinoma, visa tai yra hipotezės, kurias gal kada nors patikrins doktorantas, susidomėjęs pačia problema – kokia gi iš tikrųjų buvo sovietinės Lietuvos klasinė struktūra? Jeigu mums kelia abejonių tas jos vaizdas, kurį piešė ano meto „visuomenės mokslų“ darbuotojai, reikia kitokiomis teorinėmis prielaidomis pagrįstos alternatyvos, kuri šiame straipsnyje ir siūloma. Kaip gerai visiems išaiškino Karlas Raimundas Popperis, joks tyrimas neįmanomas be pradinių hipotezių, kurias tyrimo metu mėginama paneigti. Kad paneigėjams būtų patogiau, visas ką tik pateiktas prielaidas dar reikia apibendrinti – apskaičiuoti absoliučius ir santykinius tarnautojų klasių dydžius. Žinoma, šie skaičiai labai apytiksliai – ne vien dėl padarytų prielaidų gausos, bet ir dėl defektų pačiuose naudojamuose duomenyse. Pagal hipotetines procentines skirtingų EGP klasių dalis protinį darbą dirbančių darbuotojų užsiėmimų grupėse apskaičiavę tų klasių absoliučius dydžius ir paskui juos susumavę¹⁶¹, gauname štai tokius skirtingų tarnautojų EGP klasių absoliučius ir procentinius dydžius bendrame dirbančių gyventojų skaičiuje: aukštesnioji tikrųjų tarnautojų klasė (3) – 160 277 (9,76 %), žemesnioji ((4) = II) – 95 823 (5,83 %). Pagal šiuos skaičiavimus, netikrųjų aukštesniųjų tarnautojų ((4) = IIIa) buvo 86 203 (5,25 %), žemesniųjų ((5) = IIIb) – 91 965 (5,6 %).

Palyginę šiuos skaičius su po 20 metų jau pokomunistinėje Lietuvoje atlikto tyrimo duomenimis ((206 599 (12,6 %) aukštesniųjų tikrųjų tarnautojų, 17,6 % (288 798) žemesniųjų, 4,3 % (70 559) aukštesniųjų ir 8 % (131 272) žemesniųjų netikrųjų tarnautojų)¹⁶², matome, kad, nepaisant bendro ekonomiškai aktyvių asmenų skaičiaus sumažėjimo, pokomunistinėje Lietuvoje išaugo ne tik santykinis, bet ir absoliutus aukštesniosios tarnautojų klasės (3) dydis¹⁶³. Toks rezultatas gali būti interpretuojamas kaip Lietuvos ūkio transformacijos poidustrinės ekonomikos linkme ir jos socialinės struktūros pomodernėjimo išraiška. Galima ir ne tokia entuziastiška gautų skaičių interpretacija, tačiau ji jau išdėstyta šio straipsnio autoriaus drauge su Vaidu Morkevičiumi parašytame tekste¹⁶⁴.

Vis dėlto žinant, kad per paskutinius du dešimtmečius Lietuva išgyveno aukštojo mokslo revoliuciją – perėjimą prie visuotinio aukštojo mokslo – šie rezultatai nestebina.

Kebliau paaiškinti, kodėl žemesniosios tikrųjų tarnautojų klasės ((4) = II) santykinė dalis (17,6 %) posovietiniais laikais prano ko aukštesniųjų tarnautojų santykinę dalį (12,6 %), o sovietmečiu buvo atvirkščiai (atitinkamai 5,83 % ir 9,76 %). Tai kelia įtarimų ir dėl prielaidų, kurios buvo darytos interpretuojant 1989 m. surašymo duomenis, pagrįstumo. Mažiau keblumų dėl netikrų

¹⁶¹ Dalydami atskiras užsiėmimų grupes pagal hipotetines skirtingų EGP klasių procentines dalis, naudojame skaičius, nurodytus skliausteliuose, kurie beveik visais atvejais yra mažesni už nurodytus surašymo duomenyse. Todėl net jeigu visos hipotezės apie procentines EGP klasių dalis pasirodytų teisingos, toliau nurodomi EGP klasių dydžiai vis tiek būtų mažesni už tikruosius.

¹⁶² Žr. 4-ą lentelę. Žr. taip pat: *Morkevičius V., Norkus Z.* Pokomunistinės Lietuvos klasinė struktūra.

¹⁶³ Žr. 4-ą lentelę.

¹⁶⁴ Žr. taip pat: *Morkevičius V., Norkus Z.* Pokomunistinės Lietuvos klasinė struktūra.

4 lentelė. Turpukario, sovietinės ir posovietinės Lietuvos visuomenės klasinės struktūros modeliai, pagrįsti 14 EGP klasių schema

	EGP klasės													Visi ekonomiškai savarankiškai / aktyvūs gyventojai		
	I		II	IIIa	IIIb	IVa	IVb	IVc		V	VI	VIIa	VIIb			
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13		14	
1923	Tūkst.	2,0	3,9	3,1	13,7	27,3	24,8	113,1	89,8	765,3	3,1	17,5	82,3	231,1		1 379 132
	%	0,0015	0,0028	0,0023	1,0	2,0	1,8	10,0	6,5	55,5	0,2	1,27	6,0	16,8		~100
1989	Tūkst.	0	160,3	95,8	86,2	92,0	0	0 (?)	0	0	50,0	324,2	608,3	280,7		1 901 232
	%	0	9,76	5,83	5,25	5,6	0	0 (?)	0	0	2,6	17,5	32,0	14,8		~100
2009	Tūkst.	10 000	?	206,6	288,8	87,0	131,2	24,6	29,5	5,3	16,0	262,5	444,7	113,2		1 640 900
	%	0,006	?	12,6	17,6	4,3	8,0	1,5	1,8	0,3	1,0	16,0	27,1	6,9		~100

Eilutėje su romėniškais skaitmenimis nurodyti 14-os klasių atitikmenys 11 EGP klasių schemoje. Dėl techninių priežasčių absoliutūs klasių dydžiai pateikiami suapvalinti iki tūkstančio. Arabiški skaitmenys reiškia: 1) stambieji darbdaviai savininkai pramonėje; 2) stambieji darbdaviai savininkai žemės ūkyje; 3) aukšto lygio specialistai, administratoriai ir valdininkai, stambių įmonių ir įstaigų vadovai; 4) vidurinės grandies specialistai, administratoriai ir valdininkai; aukšto lygio technikai, nedidelių įmonių ir įstaigų vadovai; ne fizinį darbą dirbančių darbuotojų prižiūrėtojai; 5) aukštesnio lygio ne fizinio rutinio darbo darbuotojai administracijoje ir komercijoje; 6) žemiausios grandies ne fizinio rutinio darbo darbuotojai prekybos ir paslaugų (aptarnaujantis personalas) sektoriuose; 7) smulkūs darbdaviai savininkai; 8) smulkūs, be samdomų darbuotojų išsiverčiantys savininkai; 9) smulkieji darbdaviai žemės ūkyje; 10) savarankiškai dirbantys (be samdomų darbuotojų) žemės ūkyje; 11) žemiausios grandies technikai, fizinį darbą dirbančių darbuotojų prižiūrėtojai; 12) kvalifikuoti fizinio darbo darbininkai (ne žemės ūkyje); 13) pusiau kvalifikuoti ir nekvalifikuoti fizinio darbo darbininkai ne žemės ūkyje; 14) darbininkai žemės ūkyje, miškininkystėje, žvejyboje (pirminiam sektoriuje).

netikrų tarnautojų klasių dydžių pokyčių: aukštesnioji ((5) = IIIa) ir absoliučiai, ir santykinai sumažėjo (nuo 86 203 arba 5,25 % iki 70 559 arba 4,3 %), o žemesnioji ((5) = IIIb) – padidėjo (nuo 91 965 arba 5,6 % iki 131 272 arba 8,0 %)¹⁶⁵. Šie pokyčiai atspindi struktūrinę ūkio kaitą, vykusią ir kitose pokomunistinėse šalyse – mažėjant pramonės ir žemės ūkio santykinei daliai bendrajame vidaus produkte, padidėjo paslaugų sektoriaus indėlis. Dauguma žemesniosios netikrųjų tarnautojų klasės atstovų kaip tik ir dirba paslaugų sektoriuje. Jų dabar daugiau, negu aukštesniųjų netikrųjų tarnautojų, nes sovietmečiu netikrieji tarnautojai dažniau dėliojo popierius, negu aptarnavo žmones, o dabar yra atvirkščiai. Kita priežastis – kompiuterinė revoliucija, kuri leido šiek tiek sumažinti popierių tvarkytojų skaičių (tai nereiškia, kad „biurokratizmo“ pasidarė mažiau – greičiau atvirkščiai).

Taigi, 14 EGP klasių Lietuvos klasinės struktūros modelio konstravimo darbas yra baigtas. Disponuodami tokiu modeliu, pagal 1-oje lentelėje pateiktą schemą galime jį supaprastinti (redukuoti) į 11, 7 ir 5 klasių modelius¹⁶⁶. Dėl vietos stokos paliekame šį darbą skaitytojui, o patį straipsnį užbaigiamė jį apibendrinančiomis išvadomis.

Išvados

1. Nutrūkus marksistinei socialinės istorijos tradicijai, Lietuvos paskutinio šimtmečio socialinės istorijos tyrimuose susidarė vis didėjanti properša, kurią mūsų šalyje su-

¹⁶⁵ Žr. 4-ą lentelę.

¹⁶⁶ Visi šie modeliai 2009 m. Lietuvai jau paskelbti ne kartą minėtame straipsnyje, parašytame drauge su V. Morkevičiumi (tiesa, tas straipsnis pateikia ne 14, o tik 11 EGP klasių). Taigi skaitytojui belieka 14 klasių modelių redukcija 1989 ir 1923 m. Lietuvai.

siklosčiusiomis sąlygomis gali užpildyti tyrimai, pagrįsti nemarksistinėmis teorinėmis koncepcijomis, iš kurių didžiausiu potencialu išsiskiria Maxo Weberio veikaluose pagrįsta socialinės struktūros analizės prieiga.

2. R. Eriksono, J. Goldthorpe'o ir L. Portocarero klasių teorija (EGP teorija) yra geriausiai išplėtotą ir plačiausiai žinoma neovėberiškoji klasių teorija.
3. Taikant EGP klasių teoriją konkrečios visuomenės klasei struktūrai analizuoti, mažėjančio abstraktumo principu konstruojami 3, 5, 7 ir 11 klasių modeliai, kurių pakanka socialiniam mobilumui industrinėse visuomenėse analizuoti.
4. Taikant EGP klasių teoriją neišsivysčiusių agrarinių šalių (kokia buvo tarpukario Lietuva) socialinei struktūrai analizuoti, tikslinga naudoti 14 EGP klasių modelį, kuriame stambieji darbdaviai savininkai atskiriami nuo aukštesniųjų tikrųjų tarnautojų ir suskirstomi į dvi (žemės ūkio ir ne žemės ūkio) klases, o smulkiųjų darbdavių ūkininkų klasė atskiriama nuo išsiverčiančių savo šeimos jėgomis ūkininkų klasės.
5. Straipsnyje pateikiami trys 3 ir trys 14 EGP klasių modeliai, vaizduojantys Lietuvos klasinę sudėtį vienintelio tarpukario laikais, paskutinio sovietiniu laikotarpiu visuotinių gyventojų surašymų bei pirmojo Lietuvoje atlikto Europos socialinio tyrimo metais. 1923 m. Lietuvos visuomenės EGP klasių modeliai pateikia tipišką šeimyninio agrarinio kapitalizmo visuomenės, 1989 m. – industrinės valstybinio socializmo, 2009 m. – besiformuojančio poindustrinio kapitalizmo visuomenės klasinės struktūros vaizdą.

6. Tarpukario Lietuvos klasinė struktūra išsiskiria žemdirbių ir smulkiosios buržuazijos klasių dominavimu, sovietinės – supaprastinta klasine struktūra, kurioje nėra kapitalistinėms industrinėms visuomenėms būdingos stambiųjų savininkų darbdavių klasės, o smulkioji buržuazija yra išstumta į ekonominį pagrindį („šešėlinė ekonomika“). Šiuolaikinės Lietuvos klasinės struktūros kaitos skiriamasis bruožas yra tolesnis komunistinės turbomodernizacijos metais išaugusių ir komunizmo duobkasėmis tapusių tarnautojų klasių absoliutaus ir santykinio dydžių augimas.
7. Lyginant tarpukario ir šiuolaikinės Lietuvos klasines struktūras, pažymėtina, kad žemdirbių klasėje „apsivertė“ samdomų žemdirbių ir ūkininkų santykinės dalys: tarpukario Lietuvoje samdomieji darbininkai buvo žemdirbių mažuma, o ūkininkai – absoliuti dauguma, pokomunistinėje Lietuvoje ūkininkai sudaro žemdirbių mažumą. Ne žemės ūkio sektoriuose nebeatsikūrė tokia pat gausi, kokia buvo tarpukariu, smulkioji buržuazija, nes pokomunistinis kapitalizmas yra korporacinis, o ne šeimyninis, koks jis buvo tarpukario Lietuvoje.
8. Lyginant vėlyvojo sovietmečio ir šiuolaikinės Lietuvos klasines struktūras, pažymėtinas ne tik smulkiosios buržuazijos (dalinis) išėjimas iš ekonominio pagrindžio, stambiųjų darbdavių savininkų klasių atsikūrimas bei tarnautojų klasių gausėjimas, bet ir nuo sovietmečio laikų nepakitęs kvalifikuotų ir nekvalifikuotų bei pusiau kvalifikuotų darbininkų klasių kiekybinis santykis, bylojantis apie striginančią Lietuvos ūkio (ypač – pramonės) struktūrinę modernizaciją.

**THE CHANGE OF THE CLASS STRUCTURE OF LITHUANIAN SOCIETY IN 1923–2009:
THREE CROSS-SECTIONS FROM THE VIEWPOINT OF THE NEO-WEBERIAN
SOCIAL HISTORY**

Zenonas Norkus

S u m m a r y

The purpose of the article is to introduce to a Lithuanian historian the class theory of Robert Erikson, John Goldthorpe, and Lucienne Portocarero (EGP), which continues the Weberian tradition of the social structure analysis, and to demonstrate by showing its usefulness for social history by providing three cross-sections of the class structure of Lithuanian society in 1923, 1989, and 2009. The first two time-points are the dates of the general censuses in Lithuania, and in 2009 Lithuania was covered for the first time by the European Social Survey (ESS). However, the selection of these time-points can be validated also by a substantive argument: these cross-sections are sufficient to compare the class structures of Lithuania, exemplifying all three consecutive social formations in this country during the recent one hundred years of economic and social change: (1) agrarian family capitalism in the interwar time, (2) industrial state

socialism just before its demise, (3) and post-industrial capitalism in the making since the 1990s. The standard application of the EGP class theory for the analysis of the social structure of a specific society includes the construction of 3, 5, 7, and 11 class models in the order of decreasing abstraction. While the EGP class theory has the merit of considering farmers as a separate class even in the most abstract 3 class model, its most specific 11 class models display inconsistencies and simplifications (e.g., inclusion of large owners employers into the upper service class). While explainable and even justifiable by the primary purpose of the EGP class theory to serve as a tool of social mobility analysis in industrial societies, these simplifications impair its usefulness as a framework for the analysis of the class structure of underdeveloped capitalist societies. Therefore, the first section of the article provides an upgrading of the original

EGP class theory by designing 14 class model where (1) large owners employers are separated from the upper service class and divided into agrarian and non-agrarian classes, and (2) small owners employers and self-employed workers in agriculture are considered as two separate classes. This enlarged class scheme both takes into account some Marxist criticism of the neo-Weberian approach and allows a more differentiating analysis of the social structure of underdeveloped agrarian capitalist societies such as interwar Lithuania. Because of space limits, the empirical analysis is limited to minimal (most abstract) 3 and maximal (most specific) 14 EGP class models, leaving the construction of intermediate models (by reducing the maximal model) for the reader's exercise. While EGP class structure models for Lithuania in 2009 are grounded in the data collected using the ESS questionnaire which includes specific questions to identify the membership of a respondent in one of

11 classes, the use of the census data from 1923 and especially from 1989 involves many assumptions and approximations. Such assumptions and approximations are necessary also when measuring the size of additional 3 classes in 2009, as the ESS questionnaire is tailored to the original 11 EGP class version. These assumptions give to the 14 EGP models an interpretative flavour, asking for further research which should include additional cross-sections for the period between 1923 and 1989. For a more detailed picture of the class structure of post-communist Lithuania, containing broad international comparisons, see: Vaidas Morkevičius and Zenonas Norkus, "The Class Structure of Contemporary Lithuania: A Neo-Weberian Analysis" (*Sociologija. Mintis ir veiksmas*. 2012, Nr. 2 (31), p. 24–101). Credits to the Davis Center for Russian and Eurasian Studies at Harvard University where the author conducted the research for this paper as a visiting scholar in October 2012.

*Įteikta 2013 02 05
Parengta skelbti 2013 04 04*